

MINISTRY OF EDUCATION, HERITAGE & ARTS

NA TAKITAKI

**IVOLA DUSIDUSI NI VAKAVULICI
NI VOLAVOLA, VAKADIDIKE KEI NA
UMAVOSA MAROROI**

Baravi nuku vula, Nayau

FOMU 1 - 7

Tabana ni Navunavuci Ni Veika Vakavuli

Na Takitaki

**I Vola Dusidusi ni Vakavulici ni
Volavola, Vakadidike kei na
U mavosa Maroroi [Vakacacali]**

Tabana ni Navunavuci ni Veika Vakavuli

Tabacakacaka ni Vuli

Viti

2011

LEWE NI VOLA

Tabana.

Takitaki Dua: Na Volavola

1

Takitaki Rua: Na Vakadidike

14

Takitaki Tolu: Na Umavosa Maroroi

31

Vakarautaka na Tabana ni Navunavuci ni Veika Vakavuli

Tabacakacaka ni Vuli

Suva

Viti

© Tabacakacaka ni Vuli

ISBN 978-982-332-045-8

Taba 2011

The Curriculum Development Unit is a section under the Ministry of Education.

Curriculum Development Unit publications are copyright of the Ministry and may not be sold commercially or reproduced without the Ministry's permission.

A I NATAI NI TAKITAKI

NA VOLAVOLA

NA I VAKAMACALA LELEKA E SO:

Na sala eso me vukea na qaravi ni veigacagaca ni volavola e na leseni ni veika vakaiTaukei e na Fomu dua ki na vitu.

A. NA I WALEWALE NI VOLAVOLA

E va na i walewale ni volavola

- [1] Na Tukunikataki ni dua na ka [Narration]
- [2] Na Vakamacalataki ni tuvaki ni dua na ka [Description]
- [3] Na i tukutuku ni Veivakaugeti [Persuasion]
- [4] (a) Na vakaraitaki ni dua na ka [Exposition-state an opinion]
- (b) Na vakamacalataki ni dua na ka [Exposition-state a definition]
- (c) Na vakamacalataki ni tuvatuva ni dua na ka [Exposition-explain a process
[Explanation]]
 - [i] Na i cakacaka ni dua na ka [Exposition-describe steps to accomplish something
[Explanation]]
 - [ii] Na vakayagataki ni dua na ka [Exposition-describe how something is used
[Method] [Explanation]]
 - [iii] Na kena qaravi e dua na ka Exposition [How something works]
[Explanation]

B. NA VAKARAUTAKI NI KA E VOLAI

C. I WALEWALE NI COKONAKITAKI NI PARAKARAVU

Wilika na i vakamacala ka koto oqori era. Vakaikuritaka na ivakaraitaki eso ko vakayagataka.

	I TUVATUVA	VAKAYAGATAKI
1.	<u>Tuvani va gauna</u> [chronological order] [Me tuvani na vakasama me vakamuria na gauna era yaco kina]	Tukunikataki ni dua na ka Dusidusi vei ira ka vakasarasarataki Vakamacala ni dua na ka e yaco
2.	<u>Tuvani Vakaituvatuva</u> [spatial order] Me tuvani na vakasama me vakamuria na kedra i tuvatuva era tuvani kina kei na nodra veiwekani me vaka : • Mai cake ki ra se veibasai • Mai na dua na yasa ki na dua tale	Vakamacala ni tuvaki ni dua na ka Vakamacalataki ni dua na tamata e talanoataki
3.	<u>Tuvani me vaka na kedra yaga/dredre/bibi</u> [logical order/importance]	Tuvani ni tukutuku dina se ulubale ka tokona na vakasama e tukuni vakadodonu
4.	<u>Tuvani vakaveitaravi</u> [step by step order]	I cakacaka ni dua na ka

D. NA VAKATOROICAKETAKI NI VAKASAMA NI PARAKARAVU

E va wale ga na gaunisala ka rawa ni vakatorocaketaki kina na parakaravu e volai koto ogo

VAKAIKURITAKA

1. Na vakamacalataki ni veika e :

Laurai/rogoci/boici/tarai me vakabulabulataka na i talanoa:

[Sensory details]

Vakayagataki : Tukunitaki ni dua na ka
: Vakamacalataki ni tuvaki ni dua na ka

2. Na kena soli na i vakaraitaki matata ni nanuma, e na kena vakatoroicaketaki e dua na nanuma raraba.
[Specific examples to develop general statement]
3. Na vakayagataki ni tukutuku dina kei na i wiliwili vakamatanifika me

makare cake kina na nanuma ka vakayatuyatutaki [facts & figures]

4. Na vakayagataki ni dua na i talanoa dina ka lekaleka se dua na ka e yaco me i vakaraitaki ni nanuma [incidents & anecdote]

E. **NA I WALEWALE NI YAVUTAKI NI TALANOA**
[INTRODUCTION STRATEGIES]

- Digitaka e dua vei ira na i walewale ka koto e ra me dau yavutaki kina na nomu i talanoa.
- Digitaka na i walewale ka na veiganiti vinaka kei na ulutaga ko vola.
- E vica ga na i vakaraitaki oqori.
- Vakuria na i vakaraitaki ko kila, ka me dau vakayagataki ni gadrevi vaka kina.

I Walewale

1. Vakayagataka na i vakamacala ka baleta na i ulutaga [definition]
2. Vakayagataka e dua na i tukutuku dina se i wiliwili vakafika ka sala vata kei na i ulutaga [general statement].
3. Vakayagataka e dua nai tukutuku dina se i wiliwili vakafika [facts & figures]
4. Vola vakalekaleka na i tukutuku ni dua na ka e yaco se na i talanoa dina ni dua na ka e salavata kei na i ulutaga [incidents & anecdote]
5. Vakayagataki ni : vosa kilai levu eso
: -i vosavosa ni dua na vanua & s.
6. Vakayagataki ni tāro ka tarogi kina na veika e baleta na i ulutaga. E sega ni namaki me volai na kena i sau. Era sa na dui kila na wilika na i talanoa, na kena i sau.
7. Na vakayagataki ni vakamacala ka vakatautauvatataki kina na i ulutaga e na kena i tuvaki/ nanumi/ cicivaki/ tukutuku e liu kei na gauna oqo ka me vakadeitaka na uto ni vakasama ni ulutaga ka digitaki me vakayatuyatutaki.

I DUSIDUSI VEI QASENIVULI

NA VEIKA ME RA NANUMA NA GONEVULI

A. Na Yavu ni Volavola

1. Me volai vakadodonu na vu ni tukutuku, na ulutaga ni tukutuku kei na tiki ni siga kevaka e digitaki na No. 4 me yavu ni vola i talanoa. [Rai ki na ulutaga: Walewale ni Yavutaki ni Talanoa]

I Vakaraitaki:

A vakaraitaki e na **Retio I Yaloyalo** e na i **tukutuku kei Vuravura e na Jiulai ni 1997** na nona a vanalaki tukana e.....

2. Me vakayagataki vakadodonu na lawa ni vosa, volavola kei na i vakatakilakila ni vosa e vakayagataki kevaka me digitaki na No. 5 me yavu ni talanoa :

"Kakua ni taroga se cava e na cakava vei iko na nomu matanitu"

3. Na Yavu ni Talanoa ka Vakaraitaki kina Vakadodonu na Nanuma [State an opinion] me dau vakabasikataki kina na uto ni vakasama ni ulutaga kei na i yatuvosa ni lalawa ka vakamatatataki koto kina na i ulutaga ni parakaravu ka lalawataki me vakatoroicaketaki.

I VAKARAITAKI

Na Tavako E Vakaleqa na Bula ni Tamata

Nanuma nei dau ni talanoa: Tokona na i ulutaga

Yavu ni Talanoa I Tukutuku dina vakafika

Yatuvosa ni lalawa: [Era toqai na rukudra]

E rauta ni ra lewe tölunadrau na lewenivanua e Viti era vakaleqai e veiyabaki mai na mate ka vu mai na kena laukana vakasivia na tavako. Na i vakaro baleta "Na Tavako" ka vakaraitaki e na retio i yaloyalo e Viti, e vakadeitaki kina ni [tavako e vakavuna na kena tubu cake vakayauyau ni veitauvi ni mateniuto, [na kenisa ni yatevuso] [ka vakaleqai tale ga na nodra bula na lewenivanua ka ra sega ni kana tavako ni ra bula veimaliwai kei ira na dau vakatavako] Na veileqa kece oqori e kauta mai na bula gogo kei na mate dole ni lewenivanua ni dua na matanitu.

4. Me dau tokoni na yavu ni talanoa kece sara era digitaka na gone me ra vakayatuyatu kina me vaka:

- [a] yatuvosa ni yavu ni talanoa digitaki
- [b] yatuvosa me veitokoni ki na yavu e vakayagataki
- [c] na yatuvosa e tarava yani oqori me basika kina na uto ni vakasama ni ulutaga ka
- [d] tarava oqori, na yatuvosa ni lalawa – lewena e 3 na i yatuvosa Ulutaga ka lalawataki me vakatoroicaketaki.
- [e] yatuvosa me tini vakarabailevu kina na yavu e digitaki

I Vakaraitaki ni Uto ni Vakasama: me vaka Me Taqomaki na Veikau ni Noda Vanua

- II [a] **Yavu ni Talanoa:** Vosavosa kilai levu
"Kakua ni taroga se cava e na cakava vei iko na nomu matanitu, taroga ga se cava ko rawa ni cakava ki na nomu matanitu".
- [b] **Yatuvosa me veitokoni**
Na nodra vosa kilai levu oqo, na turaga Peresitedi kei Amerika sa bale, e bolei ira na lewe ni vanua e Viti me ra tarogi ira se cava e rawa ni ra cakava me ra taqomaka kina na nodra veikau.
- [c] **Yatuvosa ni uto ni vakasama ni ulutaga me basika kina na nanuma nei koya e vakayatuyatu**
Sa dodonu me ra taqomaka vakavinaka cake kina na nodra veikau.
- [d] **Yatuvosa ka lalawataki me vakatoroicaketaki**
Me vaqacacotaki na gaunisala ni kena maroroi na uro ni qele, me lewai vakamatau na veivakatorocaketaki vakailavo e na qele ka vakalawataki na benuci ni veikau.
- [e] **Yatuvosa me tini kina na uto ni vakasama**
E na bulabula vinaka tu ga kina na veikau ka i vurevure ni bula tudei vei ira na i tabatamata edaidai kei na gauna sa bera mai.

Na Parakaravu ni Yavu ni Talanoa me vaka e cauraki oti e na Tabana e 6

"Kakua ni taroga se cava e na cakava vei iko na nomu matanitu, taroga se cava ko rawa ni cakava ki na nomu matanitu". Na nodra vosa kilai levu oqo, na turaga Peresitedi kei Amerika sa bale, e bolei ira na lewenivanua me ra tarogi ira se cava

era rawa ni cakava me ra taqomaka kina na nodra veikau. Sa dodonu me ra taqomaka vakavinaka cake kina na nodra veikau. Me vaqacacotaki na gaunisala ni kena maroroi na uro ni qele, me lewai vakamatau na veivakatoroicaketaki vakailavo ni qele, ka vakalawataki na benuci ni veikau. E na rawa ni bulabula vinaka tu ga kina na veikau ka i vurevure ni bula tudei vei ira na i tabatamata e daidai kei na veigauna sa bera mai.

B. LEWE NI TALANOA

- [a] Me vakatoroicaketaki e dua ga na vakasama ka lalawataki e na veiparakaravu yadudua.
- [b] Me na digitaka ko dau ni talanoa na i walewale me
- [c] Me dau matata na i tuvatuva ni yatuvosa ni veiparakaravu yadudua me vaka:
 - [i] yatuvosa ni ulutaga ka lalawataki me vakatoroicaketaki [topic sentence]
 - [ii] yatuvosa me veitokoni [supportive sentence (s)]
 - [iii] yatuvosa ni vakaraitaka ni vakasama [illustrative sentence (s)]
 - [iv] yatuvosa me tinia na vakasama [conclusive sentence (s)]

Parakaravu 1

A] Vakasama me vakatoroicaketaki: Me Maroroi na Uro ni Qele

NA VAKAYAGATAKI NI TARO

E rawa ni dua se rua na taro e vakayagataki, ia me kakua ni dau vakayagataki vakasivia.

A I VAKARAITAKI

Na Matanitu se Lewenivanua? O cei mada e nona i tavi me maroroya na uro ni qele e veikau? E dodonu me rau cakacaka vata na vakaillesilesi ni Tabacakacaka ni Teitei kei ira na lewenivanua dauteitei, e na kena tei veicurumakitaki na i tei, dau veitokiyakitaka na vanua ni teitei ka me tarovi tale ga na teivaki ni veibaba e veikau. Kevaka e na vaqacacotaki na veisala oqori, e na vutuniyau na qele ka sega ni lauqa e na kena uro me vaka e basika e Lomaivuna edaidai. Sa teivaki na kau me vaka na kaliadra me vakaisosomitaka na veika e sa vakayali mai na qele. Mo ni

kusarawa ka mo ni dau vakayagataki qele vinaka, ka nanuma na nodra bula na lewenivanua e daidai kei na veisiga ni mataka.

Parakaravu II

[a] Vakasama me Vakatoroicaketaki:

Me lewai vakamatau na veivakatorocaketaki vakailavo e na qele.

Na i walewale ni veivakatoroicaketaki:

Digitaka e dua tani tale mai na kena ko vakayagataka e na Parakaravu 1

Parakaravu III

Vakasama me vakatoroicaketaki: **Vakalawataki na benuci ni Veikau**

C. NA VAKAYATUYATU

i) Me vakamatautaki me ra dau vola na gone na i yatuvosa leleka ka dua ga nakena vakasama.

Gauna e vakayagataki kina

Me dau vakadreti se vakabibitaki e dua na vakasama se nanuma.

ii) Me dau vakayagataki na i yatuvosa ka cava vakavinaka na kena vakasama ka me kakua ni tini botoilevu tu.

iii) Me dau digitaki na vosa veiganiti vinaka kei na ulutaga e talanoataki ka me taudonu kina na kena i rogorogo.

iv) Kevaka me ra veimoiyaki na i tuvatuva ni vosa e na i yatuvosa, me dau raici me koto dei ga na kenai balebale dina vaka-Viti me vaka:

[a] e semati ki na vakasama e vakayatuyatutaki

[b] ni vukei koya e wilika na i talanoa me vakamura na i sema ni dua na vakasama ki na dua tale

[c] e i vakaraitaki ni veiwekani e koto e na vakamacalataki ni dua na ka kei na gauna e yaco kina se vanua e koto kina.

NA I VAKARAITAKI NI VOSA SEMA ESO

Wilika ka vakuria na kena i vakaraitaki tale eso

I WALEWALE NI VOLAVOLA	VOSA SEMA
1. Na tukunikataki ni dua na ka [Narration]	A i matai/Na i tekitekivu/Tarava Ni oti oqori E na gauna ko ya E na gauna oqori/oqo Dede vakalailai De vakasauri/E bera na liva Ni oti ko ya/oqori Na kena i tinitini
2. Na vakamacalataki ni tuvaki ni Dua na Ka. [Description]	E cake.E delana e cake E vakababa/rukuna/ruku ni E liu/na i otiti E dakuna/yasa/yasa ruarua E rukuna/botona E na i otiti/neimami E tarava/tadrava E na vualiku [Me veisautaki na 'E' vakatau kina ka e sotavi [situation]
3. Na vakamacalataki ni tuvatuva ni dua na ka [Explanation]	A i matai/Me tekivu A i karua/Ni oti oqori A i katolu Na kena ka tarava Na kena i otiti A kena i tinitini
4. Na vakaraitaki vakadodonu ni nanuma [Expository-state and opinion]	Soli ni ulubale se i tukutuku dina ni veitokoni Baleta, me rawa, kevaka Na i vakaraitaki, me vaka na tuvani vakaituvatuva ni ulubale: Na i matai ni....., Na i karua. E bibi cake, E uasivi cake, Na kena i kuri, Na kena i tinitini.

D. NA I NAKI NI VOLAVOLA

1. Me matata vei ira na gone na nanuma era digitaka [tokona/saqata] ka ni na vakadeitaka na i naki ni nodra volavola me vaka:

Nanuma: [Saqata]: **Na Vakatovotovo i Yaragi i Varanise**

I Naki: Vakamacala e na Ca ni Yaragi Niukilia

2. Kevaka e na matata na nodra i naki, e na vukea vakalevu na giditaki ni vosa veiganiti me ra vakayagataka.

E. KO DAU NI VOLAVOLA

1. Me matata vakavinaka se ko cei e talanoa tiko ka me kakua ni veisautaki vakaveitalia e na gauna ni vakayatuyatu.
2. Me dau vakayagataki na vosa ni veiwekani dodonu ka sala vata kei koya e talanoa tiko.
3. E na vukei ira me ra vakadeitaka na i tinitini ni nodra volavola.

I VAKARAITAKI

Au Keirau keitou	Noqu Neirau neitou
Koya/iko O iratou eratou	Nona/nomu Nodratou Kedratou
Ko ira Era	Na nodra Na medra Na kedra

F. I TINITINI

1. Me vakadreti vei ira na gone me ra dau tinia vakavinaka na i talanoa e vakayatuyatutaki.
2. me vakamatautaki na nodra raica lesu na vakasama e cauraki e na lewe ni volavola me dusia na **nanuma** me ra tinia kina na nodra vakayatuyatu.

Ma vaka na:

- [a] soli ni vakasala
 [b] vulici ni dua na i vakavuvuli
 [c] veivakaugeti ni : valuti ni leqa
 : kolotaki na vatu ni
 : dei e na yavu/tavi
 [d] vakamamasu ni cavuikalawa
 [e] vatavatairalago ni cakacaka

3. Na i tinitini ni talanoa ka

Vakaraitaki kina Vakadodonu na Nanuma [Exposition]

- [a] Me nanumi me dau tokaruataki taumada na ulutaga ni vakasama ni veiparakaravu [restatement of topic sentences]
- [b] Me qai tarava oqori na kena digitaki na nanuma ka veiganiti kei na ulutaga ni volavola me vaka e koto e cake No. (a) – (e)

G. NA GACAGACA NI VOLAVOLA : NEI DAU NI VOLAVOLA

[Plan or Writing Process]

E tolu na i kabakaba ni gacagaca ni volavola:

1. **Na i Kau ni Volavola**

Cakacaka Eso Me Qaravi:

- [a] Digitaki ni ulutaga - vakarabailailaitaki
Tuvaki ni veika me volai
- [b] Vakanananu ni vakasama me vakarabailevutaka na ulutaga ni vakadidike
Veitalanoa vakamatailawalawa
Veitarotarogi & s.
- [c] Tuvanaka na i tuvatuva me vakayagataki me vaka na i tuvatuva ni mataqali talanoa ko digitaka.

2. **Volai Na i Matai ni Sasaga**

- [a] vola vakaiyatuvosa na vakasama ni tuvatuva e vakarautaki
- [b] vola vakaparakaravu na i talanoa
- [c] tuvai vakamatau ni yatuvosa

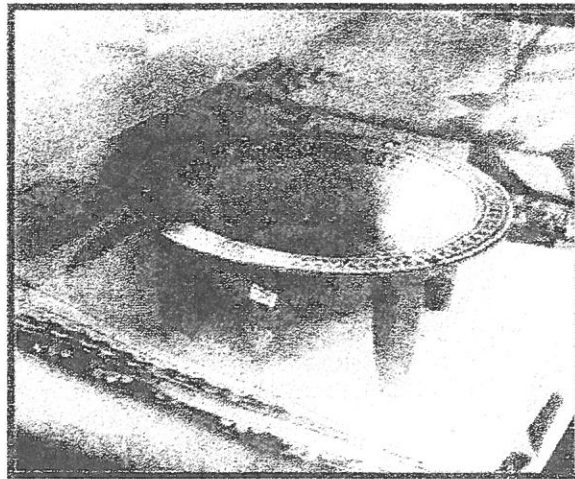
3. **Rai Iesuvi ni Matai ni Sasaga**

- [a] Vakavinavinakataki na i tuvatuva ni yatuvosa ni talanoa ni parakaravu ka me tiko na kena yavu, lewena kei na i tinitini.
- [b] Raica me matata na vakayatuyatu
- [c] Dikeva na veicala eso ni

- i] lawa ni vosa
- ii] sivelataki ni vosa
- iii] volai dodonu ni matanivola
- iv] volai dodonu ni vakatakilakila

[d] Volai vakadodonu ni matai ni sasaga.

AI KARUA NI TAKITAKI

Na kanoa kei na masi

NA VAKADIDIKE VAKAVITI

NA SALA E SO ME VUKEA NA QARAVI NI VAKADIDIKE

E koto erā e vica na vakasama lelevu me baleta na qaravi ni nodra vakadidike na gone ka gadrevi me vakadreti yani vei kemuni na Qasenivuli ni Fomu Lima ki na Vitu.

1) NA VAKARAUTAKI NI VAKADIDIKE

- a) Na vakadidike kece e dau vakarautaki ka volai kina na i tukutuku dina ka vakadinadinataki ni dina
- b) Na i tukutuku dina oqori me ra vakasokumuni e na taudaku ni veika era kila se nanuma na gone.
- c) Me ra vakayagataki me i vurevure ni nodra i tukutuku na :

(i) i vola tabaki eso me vaka na :

- *Encyclopedia* [na i vola ni tukutuku ni veitaba ni ulutaga e vulici]
- *Magazine* [na i vola tabaki vakavula se macawa rua ka lewena na i talanoa se i tukutuku e so]
- Niusiveva

se na,

(ii) veika e sega ni tabaki me vaka na:

- i yaloyalo
- retio i yaloyalo
- veitarotarogi
- katokatoni

- (d) Na i vurevure ni tukutuku era vakayagataka na gone e na vakatautaki kina i walewale ni vakadidike e digitaka.
- (e) Na Vakadidike e tautauvata kei na vola i talanoa ni tolu na kena i wasewase lelevu.

- Na i Kau
- Na Lewena
- Na i Tinitini

2) NA I NAKI RARABA NI VAKADIDIKE

Me dau vakamacalataki vei ira na gone na i naki ni nodra vulica na vakadidike e na Fomu 5 kei na 7.

- i) Me ra vulica na kena vakasokumuni na vei tukutuku ka salavata kei na ulutaga e vakadidiketaki
- ii) Me ra vulica na kena qaravi vakadodonu na veigacagaca ni vakadidike me vaka na:

- vakalekalekataki ni tukutuku e digitaki
- volai ni vurevure ni tukutuku
- volai ni vakatakilakila ka dodonu me vakayagataki

- iii) Me ra vakamatautaki me ra tuvana ka vola vakadodonu na lewe ni vakadidike.

E namaki me ra na kila vakavinaka na gone na i walewale ni vakadidike era dau vakayagataki. Me ra na maqosa cake sara ni vola na nodra vakadidike e na gauna era na dewa kina ki na veikoronivuli ni vuli torocake.

3) NA I WALEWALE NI VAKADIDIKE

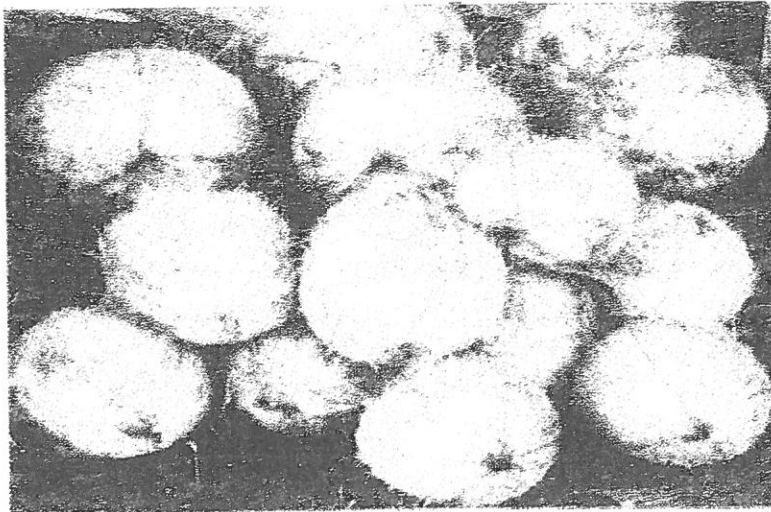
Oqo e rua na i walewale ni vakasokumuni tukutuku vakayagataki vakalevu.

- i) Na Veitarotarogi e katonu se volai
- ii) Na Vakadidike e valeniwilivola se sikovi ni vanua e vakadidiketaki

Me vakadeitaki vei ira na gone na bibi ni nodra vakayagataka na i walewale ni vakadidike e valeniwilivola. Oqori era na vakayagataka kina na i vola tabaki ni veilesoni/niusiveva/vola i tukutuku tabaki vakavula/retio yaloyalo se retio & s., me i vurevure ni vakadinadina ni veiulutaga era vakadidiketaka.

E okati me i vakadinadina ni veiulutaga ni vakadidike na:

- i tukutuku dina
- i wiliwili vakafika
- i vosavosa kilai levu
- i vakatakarakara ni ka e buli rawa & s.

Na bu

A I VAKARAITAKI NI ULUTAGA ESO NI VAKADIDIKE

E vica na ulutaga lelevu ni vakadidike e laurai ni ra a sega ni dau qaravi vakavinaka. E sa tabaki tiko yani na kedra i vakaraitaki. Sa nodra i tavi na gone me ra na qai bulia vakataki ira na nodra i vakamacala. E dodonu me ra kila vakavinaka se cava e dodonu me lewe ni vakamacala ni veiulutaga era vakarautaka.

ULUTAGA: NA GONE I TAUKEI E RAWA ME RAWATA NA MAKI VINAKA E NA VEITAROGI LELEVU

NA I VAKAMACALA TAUMADA

Me vaka ni'u lalawataka tiko me'u la'ki tomana na noqu vuli torocake e na Univesiti ni Ceva ni Pasifika, au vakasamataka sara vakabibi na i tukutuku e kuruvaka tu na noda vanua. Era sega ni rawata na pasi vinaka se i vakatagedegede e cake sara e levu na gone i Taukei e na veikoronivuli torocake e Viti. A rawa ni ra rawata na maka vinaka na gone i Taukei me vakataki ira na gone ni kawa tamata tale eso.

Au vakaraitaka vei gasenivuli na veika au lalawataka me'u vakadikeva. E a sega ni yaco e keri na noqu vakatataro ka ni'u nanuma me'u la'ki veitalanoa sara kei Dauraivuli Jitoko e na Tabana ni Vuli ni Taukei. Ni'u vakaraitaka oti na noqu ulutaga ni vakadidike ka vakataroga eso na taro me baleta na vuli ni Taukei. Ni'u vakaraitaka oti na noqu ulutaga ni vakadidike ka vatataroga eso na taro me baleta na vuli ni Taukei, e a tu vakarau o koya me vukei au.

Au nanuma ni sala vinaka ni kena dikevi na nodra rawa maka vinaka na gone i taukei sa i koya na kena vakayagataki na Veitarotarogi e Volai. E na

vakayagataki tale ga na vakadidike e na valenwilivola me rawa kina ni digitaki na i vola ka tu kina eso na i tukutuku dina me baleta na vuli ni Taukei se kawa tamata raraba.

A vakarautaki na taro ka yavutaki mai na ulutaga lalai ni ulutaga levu ni Vakadidike. E a veisoliyaki ka vakumuni tale mai. Au vakaraica na i tukutuku ni vuli ka tu e na valeniwilivola me i vakadinadina ni vakasama eso ka vakadidiketaki. Au a sikova e rua na i tikotiko ni matavuvale ka vakasokumuna na i tukutuku kei na i taba eso ka me vakadinadinataki kina na nodra veiqaravi ka ra rawa maka kina vakavinaka na luvedra.

E vica na dredre e a sotavi e na vakarautaki ni Vakadidike. E dua sa i koya na kena sega ni ra saumi mai vakarawarawa na taro eso vei ira era vakatarogi. E baleta beka na draki ni bula vakaitaukei e tu vei keda.

Na kena i karua, sa i koya na kena sega ni rawa ni ra vakatarogi e levu na i tubutubu i Taukei e na duidui ni vakatagedegede ni bula vakalotu, vakailavo, vakavuli se vakaitikotiko era qaravi vuli kina. E vu oqori mai na nodra tu e veivanua ni cakacaka saumi era cakacaka kina e na gauna ni veitarotarogi. E a dredre vakalevu tale ga na veitarotarogi e na bogi.

E a mani sega kina ni dua na i yaloyalo rabailevu ni veiqaravi vakavuli ni veimatavuvale me dikevi e na vakadidike oqo.

I KAU

Na vuli ni Taukei e dua na i ulutaga bibi ka dau veitalanoataki vakawasoma. E tekivutaki na veitalanoa ni nodra rawa ka vakavuli na gone i Taukei e na veitarogi lelevu e na Fomu 5,6, & 7, e na noda lomanivale e na veikoro vakaViti, takosova yani na buturara ni veivanua ni cakacaka e na veikoro vakavavalagi, na veisoqosoqo ka yaco sara ki na Palimedi. E sega walega ni maka e rawati ka veitalanoataki. E sa i wewe tale tu ga ni gusuda na nodra qaravi vinaka na gone e na vakarautaki ni kedra kakana, na i yaya ni vuli, na Qasenivuli vakoroi, io e sega ga ni rawa na maka lelevu e namaki vei ira.

Na cava beka e vakavuna na nodra sega ni rawa maka vinaka na gone i Taukei me vakataki ira na gonevuli ni kawa tamata tale eso? Sa i naki ni vakadidike oqo me na dikeva mada e tolu na yavu lelevu ka namaki ni vakavuna na nodra sega ni rawa maka vinaka na gone i Taukei. Oqori na yavu ni bula vakavuli vakaitaukei, na yavu ni bula i vaka i vakarau vagonevuli kei na yavu ni solevaki ni tavi vakavuli.

E na dikevi taumada na yavu ni bula vakaitaukei, ka veidutaitaki vata kei na yavu ni bula vakavuli e ra kauta mai na kai Vavalagi. Oqori e na qai matata kina na veisala e so e luluqa kina na vuli ni Taukei. Ia, ni dikevi na yavu ni bula vakavuli vakaitaukei, e matata vakasigalevu ni ra dau rogo i talanoa se i tukuni na gone vei ira na qase. Era dabe e ra ka tu na galala me ra vakadodo se veitosoyaki. Era vulica na taledi kei na kila vakacacacaka e na vakarorogo, vakadidike ka vuli tara me yacova ni ra maqosa ka rawata nodra vuli. Ia, na yavu ni vuli vakavavalagi e vakaliuci kina na rawa ka vakailavo me rawa na gagadre ni matanitu. E namaki me ra vuli na gone ka daramaka na kena i sulu, dabe e na desi ka vakarorogo. Me ra vulica na volavola kei na wilivola, me vulici na veilesoni eso, ka veitarogitaki me rawa na cakacaka mai muri. Era sa bulataka tiko li na gone i Taukei na yavu oqori? Kevaka kina, a cava tale na sala me muri?

Na i karua ni yavu, sa i koya na bula vaka i vakarau vakagonevuli. Na gone i Taukei e rui ka dredre sara vei ira me ra toka yadudua e na nodra vuli leseni. De baleta beka ni noda bula vakaitikotiko vakaitaukei e yavutaki e na bula ni galala ni veilakovi vakavuvale, vakaveiwekani, vakamataqali se yavusa. Na galala oqori e sega kina ni matau vei ira me ra vakayagataka na gauna me vaka na yavu ni bula vakavuli. O ira na vavalagi era bulataka na bula i vakarau vakavuli ni ra vakamuria na i tovo kei na i tuvatuva ni veicacacaka e ra qarava vakagauna. E sega e na noda yavu vakaitaukei, ka ni qai mai vulici ga e koronivuli ka me ra tovolea me ra qai mai bulataka na gonevuli i Taukei.

Na i otioti ni yavu, sa i koya na solevaki ni i tavi vakavuli. E kilai raraba na yavu ni noda solesolevaki vakailavo na i Taukei e na oga vakavanua. E vakaliuci na bula vakaveiwekani e na solevaki ni yau kei na magiti ka qai muri na i curucuru se i yaya ni vuli. Ia, o ira na vavalagi e solevaki vakavuvale na i vola, i curucuru kei na veika kece vakavuli. Era tuberi na gone e na nodra lomani ale yadudua me ra gumatua ni vuli leseni, me ra na bula yadudua ka qaravi ira mai muri. Na i Taukei, e solevaki vakayavusa na qarai ni lavo, ka sega ni basika vakalevu na yalo ni bolebole ni cakacaka yadudua vei ira na i tubutubu i Taukei. E na veivanua era bula yadudua kina na vuvale i Taukei e na cakacaka saumi, se vakacacacakataki qele & s., sa tekivu me laurai matavotu na veisau. Sa totoka na veitokoni ni qaravi vuli, vaka kina vei ira na gonevuli, Eso tale na i Taukei era yavutaka na nodra bula vakavuli na gone e na lotu ka ra vakayalomatuataki na gone e na bula vakayalo. Sa basika na vakayagataki vakamatau ni gauna, na bula i vaka i vakarau, na vuli leseni vagumatua, kei na yalo bolebole. Era raica na i tubutubu na totoka ni nodra yavutaki na gone e na yavu ni bula ni vuli vakavavalagi, vakadewataki na yavu ni bula vakavuli e namaki ka vaka kina na yavu ni solevaki yadudua vakavuli e na veivuvale. Kevaka me ra solevaka vata na gonevuli, na i tubutubu kei na Qasenivuli na tolu na yavu oqori, e na rawa dina ni ra rawata na gone na maka lelevu e na veitarogi era dabeca e koronivuli era vakarautaki kina.

A. TINITINI

Ni mai vakacavari na vakadidiketaki ni ulutaga ni rawa ka vakavuli ni gone i Taukei sa basika cake kina e dua na i tukutuku matata.

Oqori na kena gadrevi me vakadeitaki vei ira na taba gonevuli i Taukei e daidai ni rawa ni ra rawa ni rawata na maka vinaka e na veitarogi lelevu era dabeca. Me sa matata vakasigalevu kina vei ira ni vuli ka vakaliuci kina na veitarogi era kauta mai na i taukei kei Peritania ka sala vata mai kei na kena i vakarau, me qaravi kina na vuli ka me rawa kina na maka vinaka kei na cakacaka mai muri. Sa ka bibi kina vei ira na i tubutubu i Taukei me ra na bulataka na bula ni kena leawai vakamatau na soqo vakavanua.

Na kena i karua me ra bulataka na gonevuli na bula ni nodra yavutaki e na i vakarau ni vuli leseni vakataki ira. Me ra tovolea me ra valuta na bula galala ni veilasamaki vakaveiwekani vakaitaukei. Me ra vakaiyaragi e na i tovo ni vakayagataki gauna, ka bulataka na bula i vakarau vakavuli, ka me dei tiko vei ira na bibi ni vuli kei na kena bula i vakarau.

Na kena i tinitini sa i koya me dei vei ira na vakaitavi e na vuli; i tubutubu, gonevuli kei qasenivuli na bibi ni yavu ni cakacaka vata e na yalo dina. Kevaka era bulataka kece na bula ni vakaliuci ni vuli, na bula i vakarau vakavuli kei na solevaki ni vuli me vaka na vosa i Paula e na i Vola Tabu, 'ni sa kilikili mo dou kitaka na i valavala dou sa kacivi kina', e na vakalougatataki dina na vuli ni Taukei. Kevaka era dei na i tubutubu, bulataka kece na bula ni qaravi vuli ka vakaogai ira vakawasoma e na i tavi ni vakatorocaketaki ni rawa ka vakavuli, era na rawa maka vakalevu cake sara kina na gone. E sa vakadinadinataki ni koronivuli kece era rawa maka vinaka na kena gone, e bulabula ka qaqaco vinaka na nodra vakaogai ira na i tubutubu e na kauwaitaki ni tavi vakavuli. E tukuni tale ga ni na basika vei ira na gone na yalo kei na i tovo ni bolebole ka sega ni tu vakasuka se lomalomarua ni qaravi ni tavi vakavuli. E na rawa vinaka kina na nodra takete yadudua ni maka era lalawataka me ra rawata.

NA QARAVI NI VAKADIDIKE

NA I VAKAMACALA LELEKA E SO

A. NA I WALEWALE NI VAKADIDIKE

E lima na i walewale ni vakadidike e vakamacalataki toka e ra.

1. Na Vakadidike e Vale ni Wilivola [Library Research]
2. Na Veitarotarogi e na Vosa Katoni [Interview]
3. Na Veitarotarogi e Volai [Questionnaire]

4. Na Siko Vakavuli ki na Vanua e Vakadidiketaki [Site Visit]
5. Na Vakadidike Me Vulici Kina na Toso ni Vakatorocaketaki ni Bula ni Dua/So na Tamata/Bisinisi e na loma ni dua na gauna [Case Study]

Me digitaki na i walewale ni Vakadidike ka veiganiti kei na:

- i) ulutaga e digitaki
- ii) vanua e vakaitikotiko kina
- iii) kena kunei vakarawarawa na i yaya ni vakadidike me vakayagataki

1. NA VAKADIDIKE E VALE NI WILIVOLA [LIBRARY RESEARCH]

E vakasokumuni na i vakamacala ni vakadidike mai na veimataqali i vola eso ka tu e na Vale ni Wilivola me vaka na:

- *Encyclopedias* [Na i vola ni tukutuku ni veitaba ni ulutaga e vulici]
- *Magazines* [Na i vola tabaki vaka vula se macawa rua ka lewena na i talanoa, se i tukutuku eso.]
- Niusiveva & s.

2. NA VEITAROTAROGI E NA VOSA KATONI – [INTERVIEW]

Me na vakatarogi na nodra nanuma eso ka ra vakatarogi e na veitalanoa se veitarotarogi ka katoni e na tepi [tape]

Me na volai na nodra nanuma ka dikevi yadudua. Me na qai vakaveiwekanitaki na veinanuma oqori ki na uto ni vakasama ni Vakadidike.

3. NA VEITAROTAROGI E VOLAI [QUESTIONNAIRE]

Me volai na taro ka ra vakatarogi kina na dau vakatarogi. E na volai na i sau ni taro ka dikevi vakamatailalai na macala ni vakatataro.

Me vakayagataki na droini [graphs] kei na i wiliwili vakafika me vakamatatataka na i vakamacala e soli.

Me vakaturi na veivakasama ka gadrevi me vakatoroicaketaki. Me tuvani vakamatau ka volai vakaleleka.

4. NA SIKO VAKAVULI KI NA VANUA NI VAKADIDIKE [SITE VISIT]

Me sikovi na vanua e na vakadidiketaki ka:

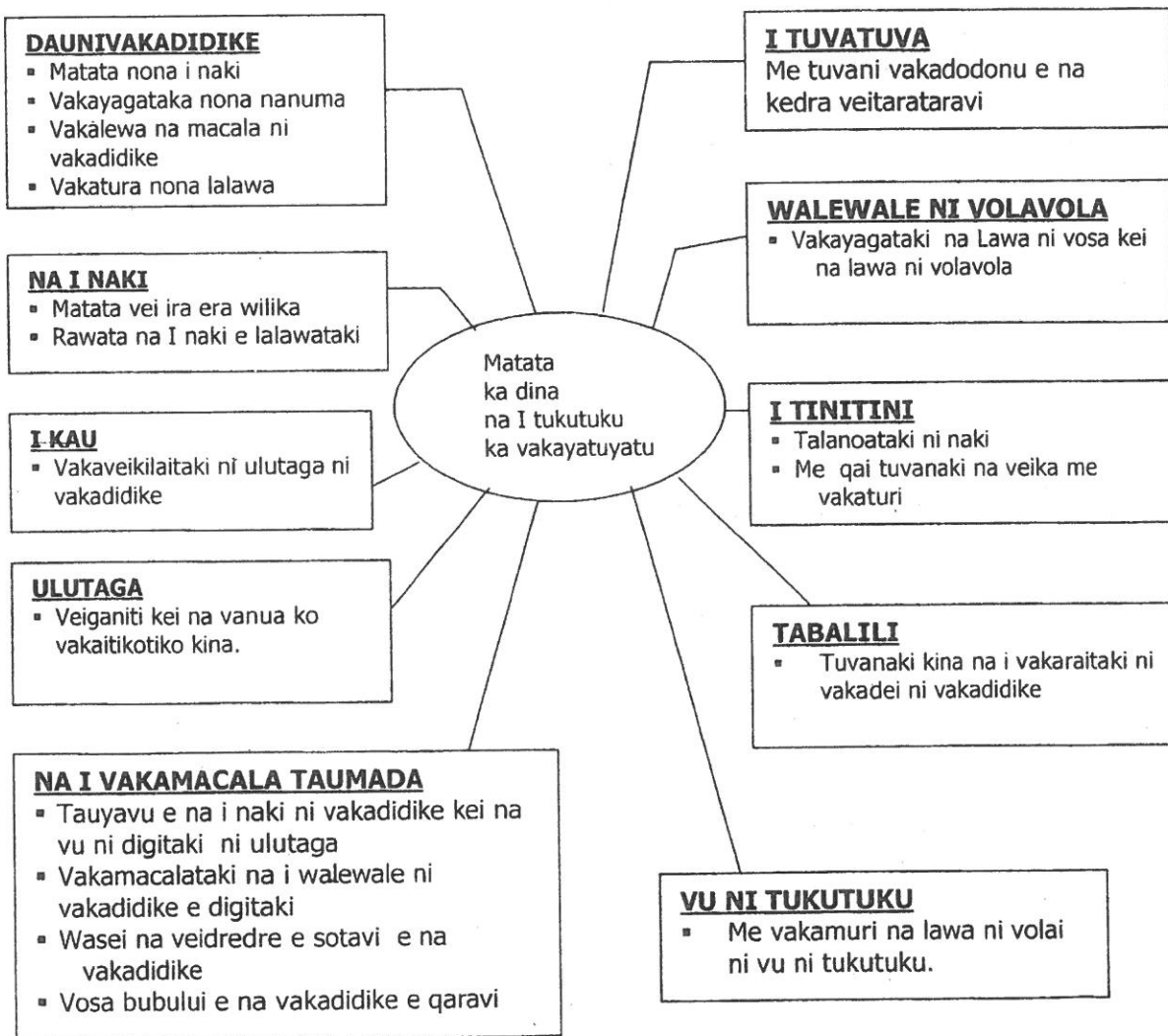
- tabaki na i taba e gadrevi
- vakatarogi o ira era cakacaka kina, e na veika e vakadidiketaki

5. NA VAKADIDIKE NI TOSO NI VAKATOROCAKETAKI NI BULA NI DUA , SO NA TAMATA SE BISINISI E NA LOMA NI DUA NA GAUNA [CASE STUDY]

Me veitalanoataki na i tukutuku ni bula ni dua/so na tamata se bisinisi e na loma ni gauna digitaki.

Me veidutaitaki na torocake ni bula e sotavi/ na vuna.

B. NA VAKARAUTAKI NI VAKADIDIKE

C. NA DIGITAKI NI ULUTAGA

1. Digitaka na ulutaga ko kila vinaka mai na lima na i ulutaga lelevu e na i Vola Dusidusi ni veika me vulici [Prescription]
2. Digitaka na i ulutaga ko taleitaka ka me vakauqeti iko mo wilika ka vulica e na loma ni gauna ko vakadidike voli kina.
3. Na ulutaga ka rawarawa ni vakadikevi e na nomu i tikotiko e na vinaka mo digitaka.
4. Na ulutaga rabailevu me sa kakua ni vakayagataki me vaka:
 - Na Vanua/ Qoli/ Meke
 - Na Veiliutaki Vakaitaukei
 - Na Vakabauta vaka-Viti
 - Na Cakacaka ni Liga
 - Na Wai vaka-Viti
5. Vakarabailailaitaka na i ulutaga ka me rawa ni ko vakamacala kina vakalekaleka me ratua e 10-12 na draunipepa me vaka:
 - a) Na veika e Kauta Mai Na Reitia Yaloyalo Ki na Bula Vakaitaukei
 - b) Na Vakacaca ni Wainimate Gaga ki na Bula ni Taba Gone E....
 - c) Na Veisau E Kauta Mai Na Saravanua Ki Na Vanua/Yavusa Ko...
 - d) Na Leqa ni Cakacaka Era Sotava na i Taba Gone i Taukei e.....
 - e) Na Veisau ni Mataqali Vale E na Bula Vaka i Taukei.....
6. Bulia na nomu ulutaga mai na veika e veitalanoataki vakalevu e daidai, ia me yavutaki mai e na ulutaga se vakasama lelevu No 1 & 2 e na I Vola Dusidusi ni Veika Me Vulici [Prescription]

D. NA I NAKI NI VAKADIDIKE

- i) Me volai vakamatata na i naki. Me na matata vinaka vei ira era wilika na nomu vakadidike, na i naki ko lalawataka mo rawata.
- ii) Me vukeyi daunivakadidike me kila na lewe ni vakadidike. Me na sala vata tiko kei na i naki na veika kece e volai.
- iii) Me namaka tiko o daunivakadidike me rawata na i naki ni vakadidike ka lalawataka.

E. KO DAU NI VAKADIDIKE

- (i) Me kila vakamatata na i naki ni vakadidike.
- (ii) Vakarabailailaitaka na nona ulutaga.
- (iii) Vakamacala tiko ga e na loma ni uto ni vakasama ni naki e bulia.
- (iv) Vakayagataka na nona nanuma e na veiulutaga lalai ka vakamacala kina.
- (v) Vakaraitaka na i vurevure ni tukutuku ni vakamacala se nodra nanuma eso na tamata e vakayagataka.

F. **LEWENA**

- (i) Me vidai vakaiulutaga lalai na ulutaga ni Vakadidike
- (ii) Me raici me ra vakaveiwekanitaki ka sema vata na vakasama ni veiulutaga lalai kei na ulutaga levu
- (iii) Vakayagataka na nomu vosa vakai iko. Kakua ni lavetaka taucoko mai na nona vakasama e dua me lewe ni Vakadidike
- (iv) Kevaka e vakayagataki eso na nanuma, se i vosavosa ni so na tamata se vanua, me vakaraitaki na vu ni tukutuku se na vanua era kau mai kina, me vaka:

- a) e na boto ni draunipepa ko vakayagataka se
- b) e na drauniveva ni vu ni tukutuku e na Tabalili

- (v) Vakamura vinaka na i walewale ni volavola ko vakayagataka ka me ra taleitaka na wilika na nomu Vakadidike na dauwilivola
- (vi) Vakamacalataka vakamatata na i balebale ni so na vosa vulagi ka vakayagataki. Me dua ga na drauniveva me ra vakaleweni kina, me lewe ni tabalili kevaka me levu na vosa e vakayagataki
- (vii) Vakayagataki na i vakatakilakila [*] me dusia ni rawa ni ra kunei e na drauniveva e muri [Tabalili] na kedra i balebale me vaka: Encyclopedia*

G. **NA I VAKAMACALA TAUMADA**

- (i) Me vakamacalataki na vu ni kena digitaki na i ulutaga ka vakaraitaki se cava e na namaki me dikevi kina.
- (ii) Me vakamacalataki se i walewale ni vakadidike cava e na taurivaki.
- (iii) Me vakaraitaki na veidredre/ bolebole kece e sotavi e na gauna ni vakadidike ka mai vakavuna na kena sega ni qaravi vakavinaka na vakadidike.
- (iv) Na vosa bubului nei daunivakadidike me vakadeitaka kina ni a qarava taudua na vakarautaki ni vakadidike.

H. **I KAU**

Me vakaveikilaitaki na ulutaga ni vakadidike e na kena vakamacalataki na:

- (i) leqa e basika ka vakauqeta na kena volai na vakadidike.
- (ii) yaga ni vakadidike [me na uqeti ira na wilika na vakadidike]
- (iii) na yavu eso ka vakadikevi.

I. I TUVATUVA NI VAKADIDIKE

1. Oqo na draunipepa ka tuvai vakaveitarataravi kina na veiulutaga kece sara ka vakarautaki e na vakadidike.
2. Me vakamuri vakadodonu na lawa ni kedra volai ka nabataki na veiulutaga kece e vakarautaki me vaka:

- a) Na ulutaga lelevu kece me ra dau nabataki e na fika vaka-Roma me vaka: I, II, III, & s.
- b) Na veiulutaga lalai [sub title] kece ka lewe ni veiulutaga lelevu yadudua me ra nabataki e na A, B, C, & s.

Me vaka

Ulutaga Lalai

NA I VAKAMACALA TAUMADA

A: NA VU NI DIGITAKI NI ULUTAGA

B: NA I WALEWALE NI VAKADIDIKE E DIGITAKI

C: NA DREDRE E SOTAVI

D: NA BUBULUI

- c) Kevaka era vidai tale na veiulutaga lalai [subtitle] ki na vuqa tale na i ulutaga, ia me ra nabataki e na 1,2,3,
- d) Na tuvani ni veiulutaga ni vakadidike e na vakamuria na kena i vakaraitaki oqo:

I. Ko Dau ni Vakadidike

II. Na Veiulutaga Vakarautaki ni Vakadidike

III. Na Vakavinavinaka

IV. Na i Vakamacala Taumada

A) Na I Naki

B) Na I Walewale ni Vakadidike

C) Na Dredre e Sotavi

D) Na Vosa Bubului

V. Na Lewe ni Vakadidike

a) I Kau

- b) Na Macala ni Vakadidike
- c) I Tinitini

VI. Tabalili

VII. Vu ni Tukutuku

J. **I WALEWALE NI VOLAVOLA**

1. Me vakayagataki na i walewale ni kena cokonakitaki na parakaravu ni volavola ka koto e na [I MATAI NI TAKITAKI] ka me tuvani kina vakamaqosa na vei parakaravu yadudua e volai.
2. E vakamuri vakavinaka na lawa ni volavola me vaka:
 - Na volai ni vurevure ni tukutuku se i vosavosa eso ka sega ni nomu e na:
 - a) boto ni draunipepa ko vakayagataka [footnotes] e na kena volai na naba:
1 e na yasa i matau e cake ni nanuma. Vola na naba 1 e boto ni draunipepa oqori kei na yacai koya ka nona na i vosavosa, na i vola e kau mai kina kei na taba ni vola cava.
 - b) draunipepa ni Tabalili [Vu ni Tukutuku/ bibliography] ka me kilai matata kina na i vurevure ni tukutuku.
2. Na lawa ni vosa me dau vakamuri vinaka ka me kakua ni basika e levu na cala e na Vakadidike.

K. **NA I TINITINI**

1. Ni oti na volai ni vakadidike e vakarautaki, e dodonu me vakadeitaki se sa rawa li na i naki ka vakadidiketaki se sega.
2. Me tokaruataki na veivakasama ni ulutaga e vakadidiketaki, ka me rawa ni,
 - a) soli eso na veivakaturi me vakatoroicaketaki na i vakatagedegede ni ulutaga e vakadidiketaki.
 - b) veivakaroti ki na veika totoka cake me na vakadeitaka ni rawa ni sauvi eso na veika vovou.
3. Na i moimoi eso ni kena yavutaki na volavola [introduction strategies] ka koto e na I MATAI NI TAKITAKI e rawa tale ga ni dau vakayagataki me i vakadei ni

tinitini ni vakasama ni Vakadidike, ia, me digitaki na kena ka veiganiti vinaka kei na nomu ulutaga.

L. NA TABALILI

- (i) Me vakarautaki e dua na i lavelave ni taro [sega ni saumi] me lewe ni tabalili
- (ii) Me vakarautaki e dua na i vakaraitaki ni kedra i tukutuku o ira era vakatarogi me matata na – yacadra, yabaki, cakacaka, i tikotiko.
- (iii) Me vakarautaki na veivosa vovou se vulagi eso e vakayagataki na kedra i balebale, kevaka e gadrevi vaka kina.
- (iv) Kevaka e rawa ni dua na i tuvatuva ni macala ni Vakadidike [Table of Results] vakadroini [graph] se i tuvatuva me vakamatatataka na nona nanuma o ira era saumi taro e na veitaro yadua. Ia, me dau vakaveiwekanitaki na macala ni vakadidike oqori kei na lewe ni vakadidike.
- (v) Me dua na i vakaraitaki ni yaloyalo [illustration] me vakaraitaki, nabataki ka me veiduitaitaki kei na i vakamacala ni Vakadidike.
- (vi) Me dua na sabolo ni veika e vakadidiketaki kevaka e sa tu na i vakadinadina.
- (vii) Me matata vakavinaka na vakayagataki ni vurevure ni tukutuku e na:
 - a) boto ni draunipepa e vakayagataki, kei na,
 - b) draunipepa ni vu ni tukutuku e na Tabalili.

Boto ni draunipepa [Footnotes]	Draunipepa ni vu ni tukutuku [Tabalili] [Bibliography]
1. Vakaraitaka na yacadra kei na nodra nanuma ko vakayagataka	1. Vakaraitaka na i vurevure ni tukutuku
2. Volai e liu na i matai ni yaca qai muria na i karua ni yaca	2. Tuvana na yaca ni vurevure kece oqori me liu na yaca ni vuvale [surname]
3. Na i vosavosa ni dua na vanua [idioms], na i wiliwili vakafika [statistics], na tamo ni vosa nona e dua [direct quote], me dau volai na kedra i vurevure [footnotes]	3. Me raici me tuvai na yaca ka vakamuraia na A,B,C, & s.
4. A i Vakaraitaki:	

Ni dau yaco mai na i sau ni niu, sa dau rogo ga mai na vosa kilai levu oya, ¹ mate vata ni sa la'ki saumi na dinau.

Sa na volai sara na Naba 1 e boto ni drauniveva me vaka :

1. Viliame Komaidredre
Sa Kavoro Na Mequ Bilo

5. Kevaka e i karua ni vosavosa ko vakayagataka, volai tale na naba 2, vakamura na kena volai e boto ni draunipepa.

M. NA VU NI TUKUTUKU

1. Me vakamuri vakavinaka na lawa ni kena dau volai na i vurevure kece ni tukutuku e kau mai:
 - a) na i vola.
 - b) niusiveva.
 - c) retio/retio yaloyalo.
 - d) veitarotarogi.
 - e) vola tikidua vakavula ka sega ni okati vaka i vola tabaki, & s.
2. Me volai vakadodonu na vakavakadigo (i vakatakilakila ni volavola) ka gadrevi me vakayagataka kina [punctuation marks]
3. Tuvana vakadodonu na i vurevure ni tukutuku
 - a) Me veitarataravi na yaca ni vuvale [me vaka [Abele T., Baba J.; Cama V., Dabea E.]
 - b) Me toqarukutaki na yaca ni vola/ niusiveva/ vola tabaki vakavula se ulutaga ni tukutuku [article] vola tukutuku [report] se yaca ni porokaramu e na retio yaloyalo, & s.

I VAKARAITAKI

Kevaka e i vurevure ni tukutuku:-

1) Na i vola ka **dua ga** e vola:

Bulicokocoko, Solomoni. Na Salusalu. Suva: Lotu Pasifika Productions, 1980

2) Na Niusiveva

Matai.Jone. 'Na i Sevu ni Marama me Vukevuke ni Minisita', Na i Lalakai, Me 1977, T21

3) Na Veitarotarogi [Volai/ Katoni/ Veivosaki]

Bakewa, J Ropate, Daunivakasala, Tabacakacaka ni Bula, Valenibula Levu, Kato ni Meli 1002, Lautoka, 26 Maji. 1998

4) Na i Tukutuku mai na 'Encyclopedia'

Na Yavu ni Ginger". Encyclopedia Britannica, 1981 ed.

5) I Vola Tikidua [pamphlet] se Ripote [Report]

Na I Soqosoqo ni Taukei ni Vanua, Na Maroroi ni Qele ena Yavu ni Vakavulewa ni Matanitu i Taukei Suva: Na i Soqosoqo ni Taukei ni Vanua, 1996

6) Na i Vola ka dua na Kena Edita [Book with an Editor]

Raivoliti, Maciu, ed. Na Maroroi ni Qele: A i Dusidusi ni Maroroi ni Yau Bula, Suva McGraw Production, 1983.

7) A i Vola ka Sega Ni Dua E Vola. [Book with no Author]

Tabana ni Navunavuci ni Veika Vakavuli E Viti. Na i Tovo Vakavanua Vaka-Viti. Suva. Vale ni Tabaivola ni Matanitu. 1981

8) Na i Tukutuku e na i Vola ni Tukutuku Vakavula [Magazine].

a) *Sega ni Dua E Vola Na I Tukutuku*

"Na Vakamalumalumutaki ni Kaukauwa ni Lavo e Vuravura"
Time, 16 Jiune 1984. T.30

b) *E Dua E Vola na i Tukutuku*

Nairuku, Atunaisa. "Ciri Yani E Vuso Ni Ua"
Pacific Island Monthly Jiune, 1960, T.51

I TUVATUVA VAKATURI NI QARAVI NI VAKADIDIKE VAKA-VITI

FOMU 5 I KATOLU NI WASEWASE NI VULI

MACAWA CAKACAKA ME QARAVI

1. VAKAVEIKILAITAKI NI VAKADIDIKE

- A cava na Vakadidike
- A cava na bibi ni qaravi ni Vakadidike?
- Na ulutaga vakacava me Vakadidiketaki?
- E na qaravi vakacava?
- E vakacavari vakacava?
- A cava na i matai ni cavu i kalawa ni Vakadidike?

4. VAKASAQARAI NA VAKASAMA NI ULUTAGA [BRAINSTORMING]

- Me soli na i dusidusi ni kena digitaki na i ulutaga
- Vakasaqarai ka vakumuni na veivosa kece ka ra veiwekani kei na i ulutaga me vukea na I balebale ni ulutaga digitaki

6. VAKARABAILEVUTAKI - ULUTAGA

- Me biu laivi na veisova ni ulutaga ka sega ni gadrevi. Dikevi vinaka na ulutaga digitaki me rawarawa na kena vakadidiketaki

8. VAKADEITAKI NI ULUTAGA DIGITAKI

- Sa dodonu me vakabasikataki na cava me na vakanamata kina na vakadidike. Me na vakadeitaki na i naki ni vakadidike.

9. Me sa vidai na ulutaga levu ni vakadidike ki na so tale na veiulutaga lalai ka sema vata kei na ulutaga ni Vakadidike. Me sa vakarautaki na i ulutaga lalai oqori me salavata kei na vakasama e lalawataki me Vakadidiketaki.
10. Me vakarautaki na i tuvatuva e lalawataki.

E na lewena na:

- Ulutaga [Vakarabailailaitaki]
- Na I Naki ni Vakadidike
- Na I Waliwali ni Vakadidike me Qaravi
- Na Veika e Namaki Mo Rawata

11. Me sa tekivutaki na vakavakarau ni Vakadidike. Na iwalewale cava e na digitiaki. Vakarauteki na kena gacagaca. [Taro & s.] E na gauna ni vakadidike e na valeniwilivola, me vakarauteki na tikinipepa kaukauwa [cards] ni vu ni tukutuku. Ni toso tiko na vakadidike me sa vakaleweni sara tiko na yaca ni tamata/ i vola & s; kei na i vakamacala kece e gadrevi me tauri mai kina.

FOMU 6

I MATAI NI WASEWASE NI VULI

MACAWA

CAKACA ME QARAVI

1. Me sa vakarauteki ka tuvani na macala ni Vakadidike, na kedra i vakadinadina. Me sa volai sara na i matai ni sasaga (draft) ni Vakadidike.
6. Me sa voleka ni vakacavari na i matai ni sasaga. Veitalanoataki na kena toso me matata na kedra tuvani na vakasama, na i vakadei kei na kedra vakaveiwekanitaki.
9. Vakadodonutaki ni matai ni sasaga ka makataki.
10. Volai vakadodonu ka vakau na tolu na sabolo kei na yacadara na gone ki na Tabana ni Navunavuci.

**NA UMAVOSA MAROROI
[VAKACACALI]**

1. **A I VAKAMACALA TAUMADA**A. **NA I VAKAMACALA LELEKA E SO**

- [i] Na vosa oqo na 'Uamavosa Maroro' se 'Vakacacali' e sa vakayagataki me yaca ni leseni ka vakatokai e na vosa vaka-Peritania na 'Literature'.
- [ii] Na lewe ni leseni ni Uamavosa Maroro e na okati kina na vulici ni :-
- ☞ i talanoa leleka se balavu
 - ☞ vakatasuasua [drama]
 - ☞ serekali/ vucu/ serevasi/ meke & s.
- [iii] E digitaki e na Tabana ni Veika vaka-Viti na i vola eso me ra vakatavulici e na veikalasi yadua, ka nuitaki ni sa voli ka vakatavulici tiko e na leseni ni veika vaka-Viti.
- [iv] Sa tabaki koto e ra na i vola me vakayagataki e na veikalasi. Kevaka e nanumi me vakaikuritaki na i vola e dodonu me vakatavulici e na fomu 1-7 e sa na qai dau vakaraitaki yani vei kemuni na Qasenivuli.

B.

A I VOLA NI VAKACACALI NI VEI KALASI		
FOMU	I VOLA	KOYA E VOLA
1 & 2	- Na Buli Vula - Ki Lakeba Vata Ga Nikua - Vuvale Kavoro - Sa Kavoro na Mequ Bilo - Ko Loti Uluilakeba kei Au - Na Qara ni Yau nei Solomone na Tui - Na Vakacacali 1 (Kalasi 8/ Fomu 2)	Paulini Blakelock Rev Seru Luvu Uate Lutuciri Viliame Komaidreke Saula Telawa Ryder Hayggard Solomone Bulicokocoko
3 & 4	- Dui Seva Ga Na Bua ka Tea - Na Drua Tabua - Na i Tukuni ni Veikau [A i Matai] - Aleni Kotameni - Noda Vuravura 1 - Ko Ira Na Yavusa Manumanu - Vakacacali 2 (Fomu 3) - Vakacacali 3 (Fomu 4) - Luvu ni Kadavulevu	A.Radrodro Veremo Dikedikelati Rudyard Kipling Ryder Haggard Peni Delaibatiki Solomone Bulicoocoko Solomone Bulicoocoko Solomone Bulicokocoko Saula Telawa

5 & 6	• Na Liga Loloma	Makereta Sotutu
	• Noqu Senirosi Yali Voli	Veramo Dikedikelati
	• Na Salusalu	Solomone Bulicokocoko
	• Ai Tukuni	Mikaele Yasa
	• Vakasaqaaqara Voli	Saula Baleikaba
	• Moli Koula	Etonia Lote
	• Noda Vuravura 2	Peni Delaibatiki
	• Vakasaqaaqara Voli	Saula Baleikaba
	• Serekali	Na Mata, I Lalakai
	• Lakovi [Drama]	Apolonia Tamata
7	• Na Ikeli Vakatabana	Veramo Dikedikelati
	• Ai Tukuni	Mikaele Yasa
	• Vakasaqaaqara Voli	Saula Baleikaba
	• Moli Koula	Etonia Lote
	• Noda Vuravura 3	Peni Delaibatiki
	• Serekali	Na Mata, I Lalakai
	• Lakovi [Drama]	Apolonia Tamata
	•	
	•	

Na i Talanoa

Na volai ni dua na i talanoa, e vure mai e na dua na i tovo ni rai ka vakauqeti daunitalanoa me volavola kina. Na i talanoa e dodonu me yavalata na vakasama ka me vaka na wai tovure e lomana na nona taleitaka.

2. DAUNITALANO

- Era dau vakadodorairaitaki vuravura na dau vola i talanoa ka vakadigova matua sara na bula ni lewe ni vanua e na vanua era bula kina.
- Era wanonova matua na vei leqa eso ka tara na bula ni lewenivanua me vaka na dreka ni bula vakailavo, na veivakaduiduitaki vakamatatamata se na talaraki ni yavu ni bula vakavanua, vakalotu se vakamatanitu.
- Era na bulia na i ulutaga ni talanoa me baleta na veika ni bula era digitaka, ka vakaraitaka e dua na i yaloyaloya dina se i vakatakarakara ni bula vakatamata ka vakadewataka na i tukutuku se i vakavuvuli me vulici mai na leqa eso era vakabasitakata. Era digitaka na vosa veiganiti, na i vakatakilakila eso kei na veivakasama tale eso me vakayatuyatutaki kina na nodra i talanoa.

- Ni tauyavutaki na i talanoa, era talia vata na vanua, na gauna, na veika e yaco kina ka vaka kina o ira na talanoataki tiko.
- Ni vakarabailevutaki na i talanoa e sa tekivu me ra vakabasikataki mai na vakaitavi e na nodra vakaitavi e na veitarataravi ni veika e yaco, me vaka e na i Tukuni ni Veikau; na nona basika mai o Akela, na i Liuliu ni yavusa; o Bakira, na vanica loaloa kei Balu, na bea, e na nona valataki o Maukili e matadra na yavusa manumanu, e na Vatu ni Bose.
- Ni sa tadodo vinaka na i talanoa e na nona vakavatukanataka na nona rai se tatadra o daunitalanoa, sa qai dau vakayagataka na vosa veiganiti, na i vosavosa kilai eso, na i vakatakilakila me vakamakeretaka vei ira na wilivola na veika e vakabibitaka e na i talanoa.
- E na vakatau vei dauni alanoa na veika e vakabibitaka :
 - Na ulutaga [Title]
 - Na veitarataravi ni ka e yaco [Plot]
 - Na vanua kei na gauna [Setting]
 - O ira era talanoataki [Characters]

Era vinakata me da raici vuravura kei na veika e baleta na bula vakatamata kei na leqa eda sotava ka dikeva, e na dua na rai vou ka duatani mai na i vakarau ni rai ka da matau tu kina.

Gonevuli

Kevaka ko ni sa kila na veika e vakayacora o daunitalanoa e na nona i talanoa, sa na rawa ni ko ni wilika na i talanoa e na yalo marau kei na vakacegu ka kila na veika bibi eso e raica o daunitalanoa ka uqeti koya kina me volavola.

Dauniwilivola

Kevaka me levu tu na i naki ni nomu wilivola, sa namaki mo kila na i naki bibi ga e gadrevi e na wiliki kei na vulici ni umavosa sa i koya,

- Me vakavure vakasama vei iko na vei uto ni vakasama yadudua ko wilika.
- Me vakatoroicaketaka na yavu ni nomu bula kei na rai vakavuli, vakalotu se veimaliwai vakatamata.

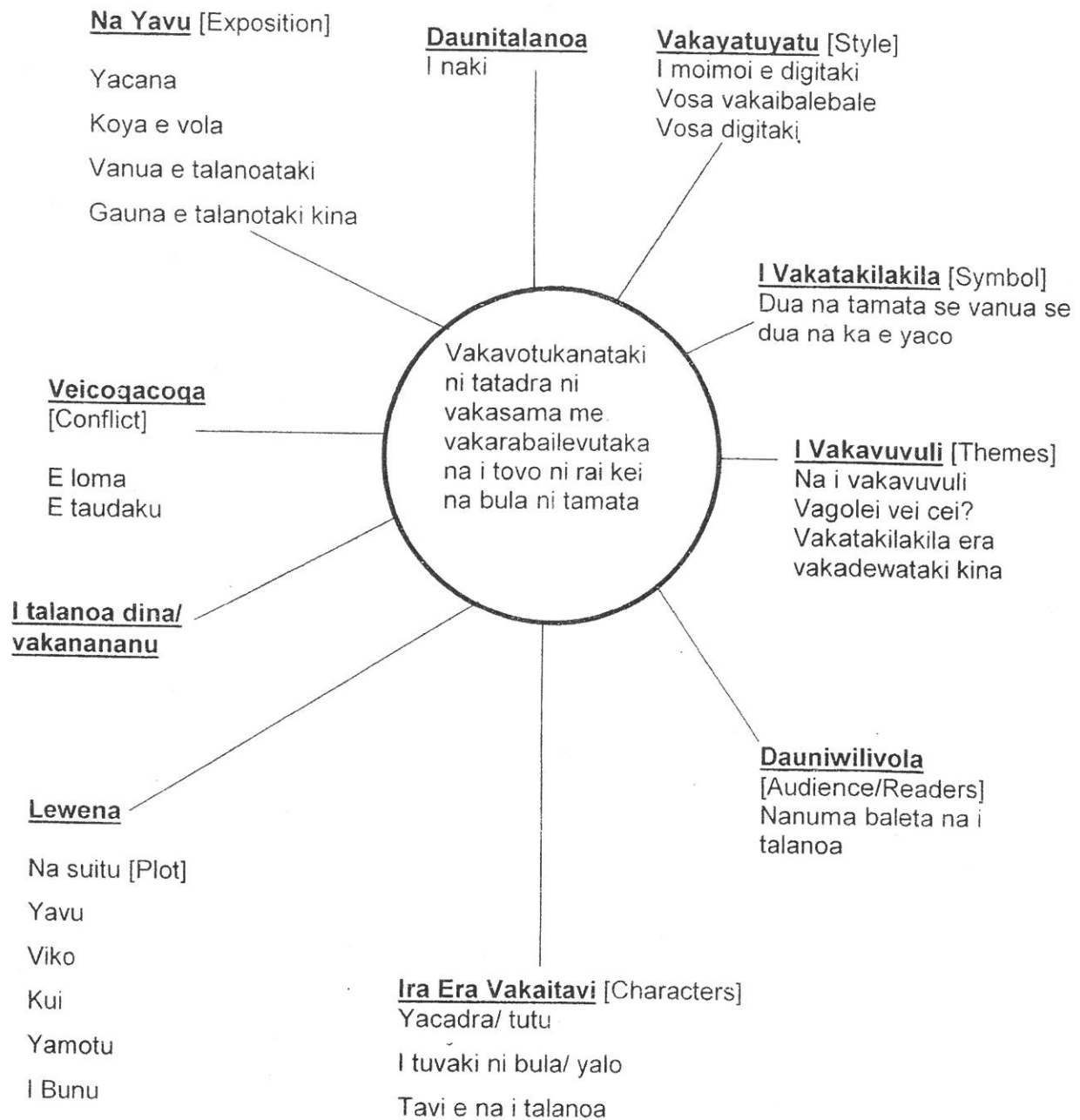
3. NA I TAVI NEI DAUNIWILIVOLA

E vuqa na vakasama bibi e gadrevi me ra vakamatautaki ira kina na gone e na gauna ni wilivola kei na gauna ni oti ni wilivola. E okati kina na nodra;

- vakanananu na gone me curuma yani na vuravura ni vanua kei na gauna nei daunitalanoa – me vukei ira e na vakabasikataki ni vakavuvuli ni talanoa.
- nanuma deivaki na veitarataravi ni veika lelevu e yaco.
- vakadikeva na veicoqacoqa e yaco: ira era veicoqacoqa kei na cava e vakavuna.
- vatavatairalagotaka na i wali ni leqa ni bula veimaliwai ka vu mai na veicoqacoqa e yaco
- vakamacalataka na duidui ni yalo era vakabasikataka e na nodra i tovo se veivosaki, o ira era talanoataki.
- vakadeuca vinaka na i vakavuvuli ka vakadewataki votu se na kena ka dromu vuni koto e na nona i tovo e dua.
- vakaraitaka na nomu nanuma. [response]

4. NA VAKATAVULICI NI VAKACACALI

- [a] Ni vakatavulici vei ira na gone e dua na i talanoa, serekali se vakatasuasua, e gadrevi me uto ni vakasama me vakatavulici na veiulutaga ka toqai koto na rukudra e na i yaloyalo vakarautaki e ra.

[b] Ni sa vakacavari na vakatavulici ni dua na i ulutaga se uto ni vakasama ka koto e cake, me qai tiki ni nodra cakacaka vakamatailawalawa na taro ka koto e na RAI LESU e na tabana e 48 - 52.

5. NA I VAKAMACALA NI UTO NI VAKASAMA

Na Yavu ni Talanoa

Ni tauyavutaki e dua na i talanoa, e dau vakaveikilaitaki ira na vakaitavi o daunitalanoa ni vakamacalataka tiko na **vanua** era talanoataki kina, na gauna ka vaka kina na i **tuvaki ni vanua** e na gauna e talanoataki kina me vaka:-

- [a] Yaca ni Vola
- [b] Vakadewataka
- [c] Ira era talanoataki

A I TUKUNI NI VEIKAU

Luke Vuidreketi
Ratu Olivia, Adi Olivia, kei na va
na luvena.

- Tavaki [na jakele]
- Sia Kanu [na taika]
- Maukili [gone droluwa]

Eratou basika mai ni toso tiko na
i talanoa

{ Akela [liuliu ni yavusa]
Balu [bea dravu]
Bakira [vanica loaloa]

- [d] Vanua : loma ni qara vatu/veidelana e Siwani
- [e] Gauna : vitu na kaloko e na yakavi bogi
- [f] Tuvaki ni Vanua : bogi katakata ni cila kataremoremo na vula

Na Yaca ni Talanoa [Title]

- Eso na yaca ni talanoa, sa dau kovuta sara koto ga na yavu ni vakasama ni tukutuku ka ra dau vakadewataka na daunitalanoa.
- E na daumaka me dau veitalanoataki na yaca ni talanoa ka ni na rawa tale ga ni vukea na kena vakabasitataki na i balebale votu ni vosa e vakayagataki kina se na i balebale titobu ka ologi koto kina, me vaka na i vola;
- NA SALUSALU
- NOQU SENIROSI YALIVOLI

Koya E Vola Na i Talanoa

Me vaka ni ra tu na dau buli sere se meke e na noda vanua kei ira na dau vola i talanoa, sa dodonu me vakamatatataki vei ira na gone na dui yacadra me vaka:-

YACA	I TAVI
Daunitalanoa	Vola i talanoa
Daunitukuni	Dau buli tukuni

Daunivucu	Dau vuli vucu se meke
Vuniduvu	Dau vuli meke

Na Vanua kei na Gauna E Talanoataki [Setting]

E dodonu me vakamatatataki vei ira na gone ni duidui ni vanua kei na gauna e dau vakamacalataki e na veiwase ni i vola yadudua, e dusia koto na veika bibi e yaco, na nodra veisau na talanoataki kei na veisau ni veika e vakayacori.

Ni wiliki oti na wase ni vola yadua me vakamatautaki na nodra vakaraitaka na gone na:

- Duidui ni vanua me vaka na waitui/ uciwai/ veikau loa/ loma ni qara/ waqa & s.
- Duidui ni gauna – mataka caca/ sigalevu tutu/ vula i cukicuki & s.
- I tuvaki ni gauna/ vanua – kabukabuwa/ tegu/ vurumemea ni vatu, dadasilasila ni yago.

Me dau vakaraitaki vei ira na gone ni so na gauna e dau vakabibitaka o daunitalanoa na yaca ni vanua eso e vakayagataka e na i talanoa me vakadewataka kina na nona i tukutuku. Ke rawa vei ira na gone me ra raica oqori, sa na vukea na nodra vakaibalebaletaka na i talanoa ki na yaca ni vanua eso ka vakayagataka e na i talanoa.

O Ira Era Talanoataki [Characters]

Eso na i talanoa, era dau vakabibitaki ira na vakaitavi e na i talanoa [characters] o ira na dau ni talanoa, ka me ra vakadewataka kina na i vakavuvuli era gadreva me ra vakaraitaka.

Sa dodonu me dau laurai e na i talanoa e vulici tiko [Qara ni Yau nei Solomoni/ Aleni Kotameni /Na i Tukuni ni Veikau/ Noqu Seni Rosi Yalivoli & s.] se vakabibitaki ira na vakaitavi tiko o daunitalanoa se sega.

O ira era vakaitavi se talanoataki e rawa ni ra tamata se manumanu se na veika bula tale eso, me vaka, na ika, vunika; se veika mate, me vaka, na vatu/ covulaca & s.

Na nodra digitaki e na vakatautaki sara tiko ga ki na nona lalawataka o daunitalanoa na kedra i rairai, na nodra i tovo, na i vakarau ni yalo e vinaka me ra bulataka [rerere/ mamarau] kei na bula vaka i vakarau e namaka o daunitalanoa me ra vakavotuya e na i talanoa.

Me ra nanamaki na gone e na gauna era wilivola kina ,ni sala e rawa ni na vakamacalataki kina na yalodra, rai, kei na i vakarau ni lomadra na talanoataki [characters] e na vaka oqo:-

- e rawa ni vakamacalataki ira vakadodonu o daunitalanoa.
- e rawa ni vakamacalataki ira ga o dauniwilivola mai na veika era tukuna o ira na vakaitavi.
- o ira era vakaitavi e na i talanoa e rawa me ra dau tukuna na kedra i vakamacala tale eso ka ra talanoataki vata.
- na taladrodro ni nona vakanananu o dauniwilivola, sa rawa me kila ka vatavatairalagotaka na kedra i vakamacala, o ira era talanoataki ka ni sa siqema rawa na nodra i tovo ni vakanananu.

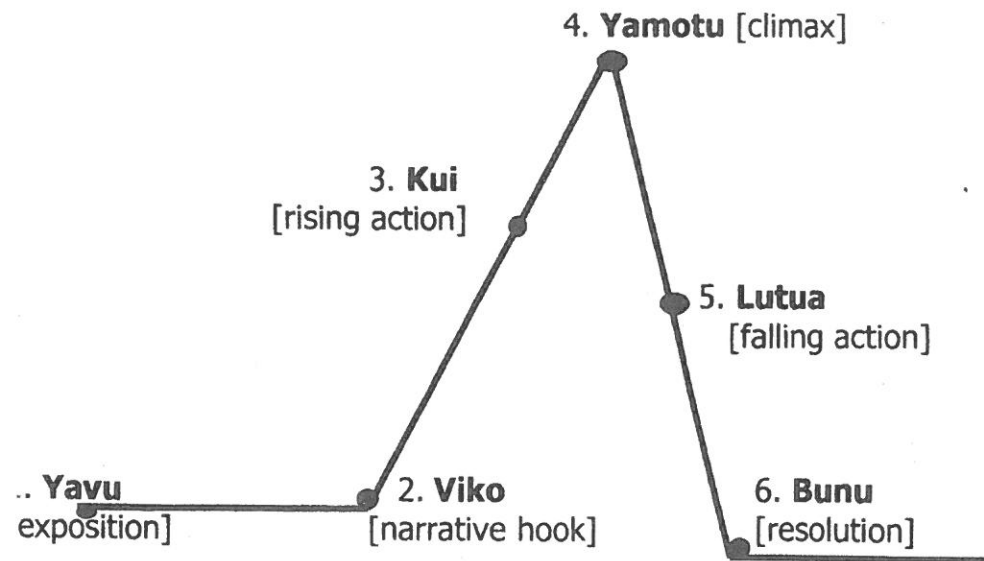
Talanoa Vakacava

- E na daumaka me dau kilai taumada se i talanoa dina e na vakatavulici se i talanoa ka buli se vakanananutaki ga.
- Kevaka e i talanoa dina e na daumaka me semati na veituberi ki na leseni eso me vaka na gauna ni wilivola [library], se na vulici ni vanua kei na kedra i tuvaki/ na veika bula e na [Geography/ Social Science].
- E na vakaibalebale vakalevu na vulici ni talanoa ni vakadikevi na mape ni vanua/ lewena/ bula ni lewenivanua & s. ka veidutaitaki vata kei na i talanoa me vaka – **NA LIGA LOLOMA**.
- Kevaka e talanoa buli, e na buli kece sara na yaca ni vanua kei ira era talanoataki. Ia, sa i tavi ga nei dauniwilivola me tovolea me raica vakatayaloyalotaka na i vakatakarakara cava ni bula e vakayatuyatutaki kina.

6. NA SUITU

Oqo na i vakadewa ni vosa vaka-Peritania ka vakatokai na "plot", ka vakaraitaki kina na veitarataravi ni veika e yaco e na lewe ni talanoa.

- Na suitu ni talanoa e tautauvata kei na dua na mape ka vakayagataki me dusimaka na veivanua me na lakovi e na i lakolako se i tosotoso ni talanoa.
- E dau tokona na uto ni vakasama se i vakavuvuli ni talanoa.
- Na lewe ni suitu sa i koya na veika e ra vakayacora na tamata, na veika era nanuma ka vaka kina na veika era kaya na talanoataki.
- E na so na i talanoa balavu, e dau rua toka na kena suitu [subplot] ka koto yadudua na kedra yamotu [climax].
- Ni ra wilika ka veitalanoataka na nodra i talanoa na gone, me ra tovolea me ra vakamuria na veika e yaco e na suitu ni nodra i talanoa, ni sa tauyavutaki oti koto me vaka e vakaraitaki toka e na i yaloyalo e na tabaná e 41.

Na Yavu

Ni sa tauyavutaki oti e dua na i talanoa e na salamuria koto yani na veika e yaco ka vakatokai na Viko

Na Viko

Oqo na vanua e na loma ni talanoa ka dreta kina na yalodra na dau wilivola o dau ni talanoa e na nona tauyavutaka e dua na **veicoqacoqa** e na kedra maliwa na talanoataki tiko. Na veicoqacoqa oqori e rawa ni dua na **veileti** se **veiba** se dua na **duidui ni vakasama** me vaka na duidui ni vakasama nei Adi Olivia, ni vinakata me maroroi Maukili, ia o Sia Kanu, a vinakata me vakamatei ka laukana. Na veicoqacoqa ka dau tauyavutaki e na viko ni talanoa e qai dau wali vakamalua ni sa tomani tiko na i talanoa.

Na Kui

Oqo na gauna e sa vereverea cake kina na veika e o e yaco e na i talanoa. Sa rabailevu sara na tete ni duidui ni veicoqacoqa e na kedra maliwa na talanoataki tiko. Sa tubucake na buebue ni yalo katakata kei na vosa bolebole ni ravuravu ni sa tadre na bula ni veimaliwai vakaveiwekani, ka ra dui dreta tu na dui mua ni to ni veicoqacoqa era vakabauta, na vakaitavi e na i talanoa.

Na drakidrakita ni veika e yaco e na i talanoa, e dau nakita o daunitalanoa me uqeti ira kina na dau wilivola, me ra lomatarotarotaka tu na veika e na yaco tarava mai, ni ra sotava tale tu ga na draki ni yalo veilecayaki [suspense]. Era digitaka vakamatau na vanua kei na gauna ni veika e yaco e na kui, na daunitalanoa, me yacova ni sa takasa e na yamotu na leqa e basika vei ira na talanoataki.

- **Na Yamotu**

Sa tubu cake na biau ni draki ni veiqalisominiwai kei na cudru waqawaqa era vakaraitaka na talanoataki tiko, è na vica na veika e yaco vakaveitarataravi, sa qai taratara i doka cake sara na cecere ni leqa e yaco, ka sa vakabasikataka sara o daunitalanoa na kena sa mai wali na leqa ni veicoqacoqa ka tauyavutaki e na viko.

- **I Lutua**

Ni sa vakameautaki na duidui ka koto e na veicoqacoqa se veileti, e sa na qai kena i kaukau mai e vuqa na veika ka vu mai e na veivakaduavatataki a vakayacori, me vaka na veirairaici, veilomani, veikauwaitaki & s.

- **I Bunu**

Sa vakacavari vakavinaka sara na i talanoa ka kovuti vinaka na veika kece a vakayacori e na kena i tinitini, ka kauta vata mai na yalo vakacegu vei dauniwilivola e na nona nanuma se dodonu li me bunu vakacava na i talanoa.

7. **NA I WALEWALE NI VAKAYATUYATU**

Na i walewale ni vakayatuyatu e digitaka o daunitalanoa, e na vakatau ki na ulutaga e digitaka me volavola kina, na i tukutuku cava me vakadewataka kei na nona digitaki ira me ra talanoataki kina. E digitaki na kena vosa me veisotari kei na veika e yaco kina me vaka:-

Na mate – e na digitaki na vosa ka vakavurea na rarawa kei na lomabibi ka me qai vakaciriloloma na kena i tautau, me dusimaka na osivaki ni mate. E rawa tale ga me veivakayaloqaqataki na i tautau ni vosa kevaka e bolea na mate [o koya e leqa] e na vuku ni nona vanua.

Kevaka e na gadrevi me dikevi na i walewale ni vakayatuyatu sa dodonu me laurai na:

- Vosa veiganiti e digitaki
- Duidui ni yatuvosa
- Duidui ni balavu ni yatuvosa
- Na taladrodoro ni vakayatuyatu kei na kena i tinitini, me matata kina na i naki ni vakayatuyatu e vakadewataka o daunitalanoa kevaka e veivakauqeti, veilauti se veivakayaloqaqataki vei ira era wilika.

8. NA I VAKAVUVULI

Oqo na uto ni vakasama nei daunitalanoa me baleta na bula ni tamata kei na draki ni bula era bulataka na tamata me vaka e vakayatuyatutaki e na i talanoa. Na uto ni vakasama se i vakavuvuli e na qai dusimaka na leqa dina ka dau tara na bula ni tamata kei na i tovo eso ka salamuria koto mai me vaka na:

- veivakaduiduitaki
- veivaluvaluti
- dravudravua
- rogo
- lolovira ni bula vakaitikotiko/ vakalotu & s.

E rua na i walewale ni kena dau vakadewataki na i vakavuvuli ni talanoa.

- [i] e dau tukuni vakadodonu koto mai e na so na gauna e na **ulutaga** se **suitu**, se kivei ira na **talanoataki** se ki na **vanua** kei na **gauna** e talanoataki tiko
- [ii] e dau namaki me ra qai dau vatavatairalagotaka ga na dau talanoa na i vakavuvuli ki na vei uto ni vakasama eso ka ra vakadreti koto e na vulici ni vakacacali. Me dau vakamacalataki e na dua na i yatuvosa, ka ni okati me dua na vakasama ka taucoko.

9. NA I VAKATAKILAKILA [Metaphor]

Oqo na kena vakayagataki e dua na **tamata**, se dua **na ka** se dua na **vanua** se **kila vakacakacaka** me dusia e dua tani tale na i balebale ka rabailevu cake mai na i balebale dina ka dau kilai tu kina na vosa se vakasama se i tovo ka vakamacalataki tiko.

- Era vakayagataka na i vakatakilakila na daunitalanoa me vakaibalebaletaki kina na vakasama se i tovo ka rawa me ra kila vakavinaka kina na dau wilivola na veika era wilika. Ni vakatakilakilataki e dua na i tovo se vakasama e vakavuna me **taleitaki**, **matata vinaka**, **veivakaugeti** ka **dina** na kena i rairai e na vuku ni vakatakilakila e vakayagataki kina me vaka na: Noqu Seniroso Yali Voli ni vakatakilakilataki vei Adi Talei kei Taufa. O Taufa na seniroso nei Josaia, ni a sega ni rau tauyavutaka vata na nodrau bula ni mata vuvale, kei Adi Talei, na rosi nei Taufa ka a sega ni susugi koya cake mai.

10. **NA VEICOQACOQA** [Conflicts]

Oqo na vosa ka sa i vakadewa ni vosa vaka-Peritania na 'conflict'. Na veicoqacoqa e rawa ni dua na veivala, veileti, veiba se veidresu qanibulu ka yaco koto e na kedrau maliwa e rua.

E rua tiko na mataqali veicoqacoqa:

- na veicoqacoqa e taudaku
- na veicoqacoqa e loma

E levu na i talanoa e basika koto kina na rua na veicoqacoqa oqori.

[i] **Na Veicoqacoqa e Taudaku**

Oqo na veicoqacoqa ka sotava e dua na tamata vata kei na kaukauwa ni dua na ka e koto e taudaku ni nona bula me vaka na:

- i tuvaki ni draki e na vanua e tiko kina - kabukabuwa ni mataka, cagilaba, draki tunumaka, covulaca & s.
- kaukauwa ni veisaqasaqa kei na dua tale na tamata – veileti se veiba se veisisivi cava e vakayacori.
- kaukauwa ni veisaqa kei na lawa ni bula vakaitikotiko me vaka na veivakaduiduitaki ni lawa ni cakacaka.
- na veicoqacoqa kei na i tuvaki ni mate ka sa sega ni rawa ni wali rawa me vaka na kenisa [cancer].

[ii] **Na Veicoqacoqa e Loma**

Oqo na mataqali veicoqacoqa ka sotava e dua e na nona **vakasama**, **yalona** se **lomana**, me vaka:

- Na nona sotava na veicoqacoqa e taudaku e dua na tamata, me vaka na cagilaba kei na voravora ni wasawasa era sotava na dausoko e **NA I TUKUNI**, e rawa ni ra donumaka tale tiko ga na veicoqacoqa ni vakasama, se rawa ni ra yaco bula, se yalo rere kei na nuiqawaqawa ni luvu.

11. **NA I TINITINI**

Na i cavacava se i bunu ni talanoa e sala muria koto na yamotu ka tovolea kina o daunitalanoa me dau tuvana vakamaqosa na veika kece sa yaco me rawa ni solia na yalo e vakacegu vei ira era wilika.

NA SEREKALI

E kaya e dua na daunivosa, ni serekali sa i koya na kena vakayatuyatutaki vakavosa na i yaloyalo ni dua na draki ni bula vakatamata. E digitaki vakamatau na kena vosa ka me ra tevuka e matada na dau buli serekali na veika oqo:

- Na i vakamacala ni veika e yaco.
- Na vanua kei na gauna e yaco kina.
- O ira era vakaitavitaki kina.
- Na i tuvaki ni yalodra se na lomadra me baleta na veika era donumaka se ra savava.
- Na nodra bula veiwekani o ira era talanoataki kina.
- Na i tukutuku dina ka baleta na bula vakatamata era gadreva me ra vakadewataka.

E dua tale na daunivosa, e kaya ni serekali e vaka na vakaciriloloma ni dromu ni matanisiga se na i rairai totoka ni drodrolagi, na kena tuvai koto vakamaqosa. E na kena vakayatuyatu totoka duadua, e dodonu me tara na boto ni utoda mai loma ka me da tagicaka se rekitaka & s. Na veika e tusanaki koto kina. E dodonu tale ga me *uqeta* na yalo, *yavalata* na noda vakasama ka *vakavotuya* na veika eso ka dodonu me da cavu i kalaw kina e na kena vakayacori se vakavotukanataki na i tukutuku e vakadewataka. Eiko ki na noda bula vakatamata.

A cava mada me vulici kina na serekali?

E dua na kena i naki bibi sa i koya me ra raica vakatayaloyalotaka na gone na draki ni bula e vakayatuyatutaki ka me ra dikeva na i tovo ni vakasama, na i vakarau ni yalo, na i tuvaki se draki ni bula e donumaki kina. Me ra vulica na gone na i vakarau ni bula me ra bulataka ni ra dikeva na veika vinaka se ca e basika mai na vakayatuyatu ni serekali.

Na i karua ni naki, sa i koya me ra vulica na gone me ra dau taleitaka na wilika na serekali. E vakauasivi ni vakayatuyatutaki kina e vuqa na ka e rawa ni vakarabailevutaka na nodra kila na i tovo ni bula, vakasama, kei na veika era vakamareqeta na uma tamata ka ra talanoataki kina.

1. NA MATAQALI SEREKALI

E vuqa tu na mataqali serekali ka ra duidui na veika era vakayatuyatutaka. Eso era serekali leleka, ka so e balavu sara. Eso era volai me tautauvata na i wiliwili ni yatu e na dua na qaqana ka so e sega tu ni tautauvata na i wiliwili ni yatu. Ia, na veika bibi me kilai, na ulutaga ni serekali me vaka:

- i) Na Veivakatoroicaketaki

- ii) Na Noda I Tovo
- iii) Na Veivaluvaluti
- iv) Na Lotu, Vuli/ Qito & s.

2. NA QAQA NI SEREKALI

E na duidui na levu ni qaqa ni veiserekali yadudua ka vakakina na kedra i yatu. Ia, me nanumi tiko ni veiqqa ni serekali yadudua e koto na kedra dui sema ni vakasama se i vakavuvuli ka sema kece ki na ulutaga ni serekali.

3. NA VAKAYAGATAKI NI VOSA

i. Tokaruataki ni vosa

Eso na vosa e dau nakita o dau ni serekali me tokaruataka na nona vakayagataka e na i yatu eso ni veiqqa ni serekali. A vuna ni gadreva me vakadeitaka na i balebale ni veika e vakadewataka.

ii. Na vosa ka rogorogo vata

Na maqosa ni nodra buli serekali na kena dau, era digitaka eso na vosa me ra dau rorogo vata e na i tinitini ni veiyatu eso ni qaqa ni serekali era bulia.

- Na voqa ni vosa era rorogo vata e dodonu me solia e dua na yalo reki kei na marau ki na yalodra era wilika na serekali
- A i karua, o ya ni vakadeitaka na i balebale ni serekali ka ni vakaraitaka na nodra veiwekani voleka na vosa e na serekali
- A i katolu, ni dodonu me uqeti ira era wilika me ra nanamaki ka siqema na vosa e tarava mai. Kevaka e na sega ni rorogo vata sa na veisautaka na kena i balebale.

iii. Vosa vakaibalebale

Eso na dau buli serekali, era dau maqosa sara ni vakayagataka eso na vosa me ra vakaibalebaleta na veika era vakayatuyatutaka ki na dua tale na ka. Oqori era vinakata me ra vakadewataka kina na titobu ni balebale ni vosa ka sega ni ka e vakaibalebaleta kina.

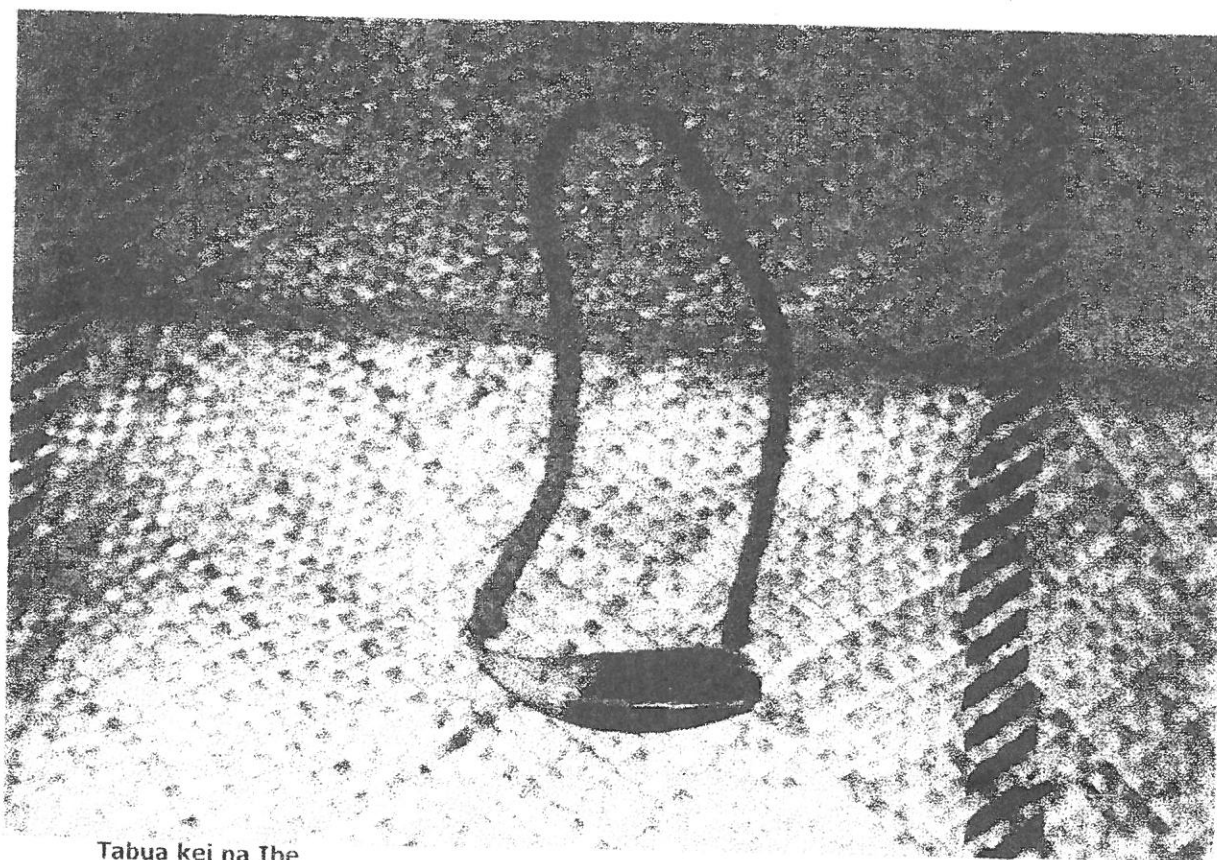
4. NOMU NANUMA

Na veika ko nanuma me baleta e dua na serekali e na vakatau ki na veika eso e vakayacora na serekali vei iko. E ka bibi kina na nomu vakaraitaka vakadodonu ka vakayalomatua na veika e tarai iko ka rawa kina mo serelaka eso na i sau ni veitaro oqo.

- i) Na i tovo ni bula cava e vakavulici iko kina?
- ii) Na i tovo ni bula veimaliwai cava kei na maqosa ni cakacaka cava e yaga me taurivaki?
- iii) Ko bau semata rawa e dua na veiwekani kei dauniserekali, ni sa rawa mo kila na nona rai se i tovo ni vakanananu?

Na vakacaucautaki ni serekali ko na vakayacora e na raici sara ga kina na:

- Tuvai vakamaqosa ni vosa e na serekali.
- Vakarabailevutaka na i balebale ni serekali ka tovolea mo kila na i vakarau ni bula e tusanaki kina.
- Vakalewa, veitalanoataka ka vakadewataka vakamaqosa me vaka ko vakaraitaka na nomu nanuma e na i tuvatuva vaka i ulutaga lalai.

Tabua kei na Ibe

RAI LESU

Taro

1. Yavu

- a. A cava na yavu? [exposition]
- b. Vakamacalataka na yavu e na Wase 1 ni vola. [digia ga e rua]
 - Aleni Kotameni
 - Na Qara ni Yau nei Solomone na Tui
 - Liga loloma
 - Noqu Senirosi Yali Voli
- c. E dau veiveisau na yavu ka ni tukuna e dua na cavu i kalawa vou ni talanoa. Veitalanoataka ka vola na duidui ni yavu [setting] kei na veisau ni veika e yaco kina.
- d. Biuta vakaiyaloyalo na matavuvale [family tree] o ira na talanoataki – Wase I, II & s.

2. Viko

- a. A cava na Viko?
- b. Vakamacalataka mada na viko ni vola oqo:-
 - Aleni Kotameni
 - Na i Tukuni ni Veikau
 - Na Tawa Vanua
 - Na Ikeli Vakatabana
 - Na Qara ni Yau nei Solomone na Tui
- c. Vakamacalataki ira na talanoataki [characters]

3. Kui

- a. A cava na Kui?
- b. Tuva mada na veika e yaco ka vakaraitaka na vereverea ni bula veimaliwai e na i vola ni talanoa ko vulica tiko?
 - O cei e vaka i tavi kina?
 - E yaco e vei?

- Na cava e vakayacori?
- c. Vakamacalataka na i vakarau ni yalo era vakabasikataka na vakaitavi.
- d. Veisataki ira mada na vakaitavi [lewe lima] mai na i wase ni vola ko vulica me tekivu mai na **Yavu** ki na **Kui** me vaka:

▪ Adi Olivia	-	Liuliu ni Yavusa
▪ Maukili	-	Vanica Loaloa
▪ Akela	-	Rakisa
▪ Bakira	-	Nacu
▪ Sia Kanu	-	Taika yava gera

Mo qai vakuria ni toso tiko na wilivola

4. Yamotu

- a. Na cava e a yaco ka vakaraitaka na yamotu ni vola oqo?
 - (i) Aleni Kotameni
 - (ii) Noqu Seni Rosi Yali Voli
 - (iii) Tukuni ni Veikau
 - (iv) Na Qara ni Yau nei Solomone na Tui
 - (v) Na Liga Loloma

5. Lutua

- a. Vakamacalataka mada e dua na i lutua ni vola ni talanoa ko vulica iko.
 - Na cava e yaco?
 - E yaco e vei?
 - O cei e vakaitavi kina?
- b. E koto li eso na ka e yaco ka vu mai na kena wali na leqa?

6. Vakatakilakila

E dua li na **ka, vanua, tamata, i yaya se kila vakacakacaka** e vakayagataki e na dua na i **wase** ni talanoa, ka koto na i balebale rabailevu ka vakatakilakilataki kina?

- a. Wase
- b. Vakatakilakila cava

- c. E vakayagataki vei cei?
- d. Na cava so e rawa ni kena i balebale?

7. Na i Vakavuvuli

- a. E vakaraitaki tu li vakadodonu na i vakavuvuli se i tukutuku se uto ni vakasama ni talanoa?
- b. Na i vakavuvuli cava e rawa ni ko vakabasikataka e -
 - (i) Na ulutaga
 - (ii) Na vanua e talanoataki
 - (iii) Na veitarataravi ni veika e yaco
 - (iv) Na nodra nanuma eso na vakaitavi vei ira era talanoataki
- c. Na i vakavuvuli me baleti cei? A cava na vuna? Tukuna na vanua kei na gauna.

8. [a] I Tuvaki ni Vanua se Ka Yaco

Na vanua kei na gauna e talanoataki e dau vakamacalataki vakalevu e na Yavu ni talanoa. E na so na gauna, e dau boroya o daunitalanoa na i yaloyalo ni tuvaki ni vanua se yalo, na i vakamacala ni vanua kei na gauna me vaka; voravora/ rugurugua/ vuruwaliso. Me veitalanoataki na vosa e rawa ni vakabasikataka e na dikevi vakavoleka ni vanua kei na gauna e na i vola e vulici tiko.

8. [b] Na Veisau ni Vanua se Gauna [Setting]

E na laurai ni dau veisau na vanua se gauna ni toso tiko na i talanoa.

- Vanua
- Gauna
- O cei era vakaitavi kina?
- A cava era vakayacora?
- A cava na bibi ni vanua kei na gauna ki na veika e yaco kina?

9. O Ira na Talanoataki

Digitaka e dua na tagane/ yalewa.

[a] Tuvana na kena i vakamacala – qase/ gone &;

- [i] me vaka e vakaraitaka vakadodonu o daunitalanoa
- [ii] me vaka e vakaraitaki e na veika e tukuna, nona vakasama, nona i tovo, na i vakarau ni yalona kei na veika era kaya eso tale na tamata.
- [b] Vola vakaparakaravu na i vakamacala ka vakayagataka na i tuvatuva mai cake ki ra se na kena veibasai.
- [c] Veidutaitaka na bula ni rua e rau talanoataki.

10. Na Nomu Nanuma [Response]

- (i) Vakaraitaka taumada se ko taleitaka se sega na i talanoa
- (ii) Tuvanaka na nomu i vakamacala ka me vukei iko kina na vei taro oqo :
- (iii) E vakauqeti iko li na i tekitekivu ni talanoa?
- (iv) Na taro cava e vakatarogi e na veika e yaco ko gadreva me saumi vei iko?
- (v) O taleitaka tiko na i talanoa me yacova na kena sa la'ki bunu?
- (vi) Vakayagataka eso na i vakaraitaki ni veika e yaco e na i talanoa me okati me i vakadinadina ni veika ko vakamacalataka.

11. Na Veicoqacoqa

Ni sa tadodo vinaka na i talanoa, na veicoqacoqa cava e rawa mo vakaraitaka ni yaco:

- (i) E taudaku
- (ii) E loma
- (iii) O cei e veicoqacoqa?
- (iv) E yaco e vei?
- (v) A cava na vu ni veicoqacoqa?
- (vi) Na cava na i wali ni veicoqacoqa?

12. Na Veitarataravi ni Veika e Yaco e na Veicoqacoqa [Plot]

Tuvanaka na veika e yaco ni sa tauyavu oti na veicoqacoqa.

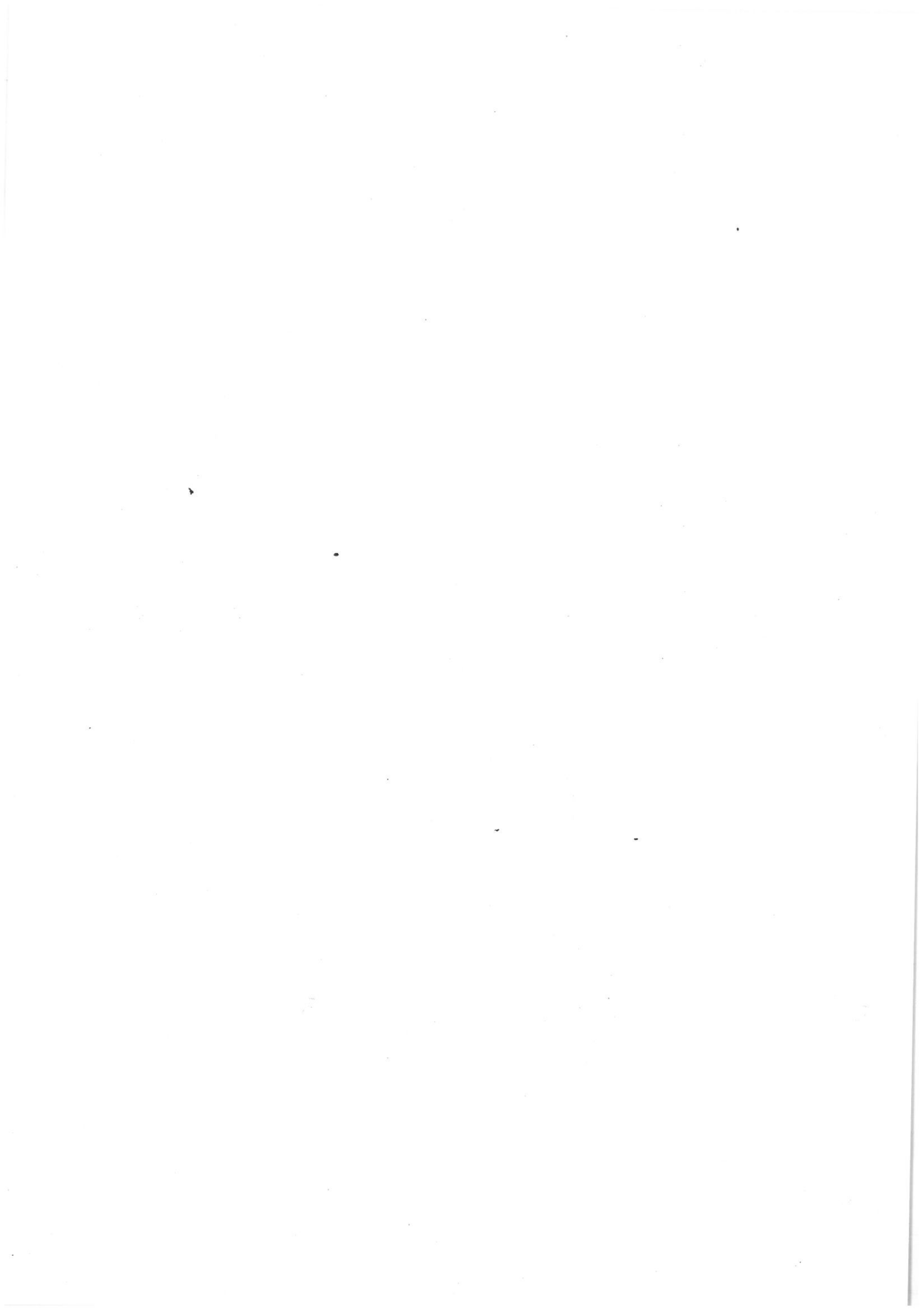
- Vakamacalataka kevaka mo a vakaitavi e na veicoqacoqa e na i talanoa ko vulica.
- Yalo
- Yago

E na vuku ni veitarataravi ni veika e yaco mai na kena i tekivu me yaco ki na kena i tinitini, tukuna se na bau veisautaki iko na veika e yaco e na i talanoa me baleta na veicoqacoqa e yaco kina.

13. I Bunu

- a. Kevaka me sa bunu vinaka na i tinitini ni talanoa, vakamacalataka na i tuvaki ni yalo e basika vei rau e lewe rua ka rau vakaitavi e na i talanoa. Veidutaitaka na duidui ni yalodrau se na kena mai tautauvata na i vakarau ni yalodrau.
- b. Vakamacalataka vakalekaleka na i vakarau ni yalomu e na kena sa mai bunu na i talanoa e na i vola ko vulica tiko.
- c. Kevaka me a duidui koto na i vakarau ni yalomu kei na nomu nanamaki me baleta na i bunu ni talanoa ko wilika, a cava ko nanuma e dodonu me bunu kina na i talanoa? Vakamacalataka na vu ni nomu nanuma me vakayacori kina na i bunu ko nanuma.

Printed by:
Education Resource Centre
2017